

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

Tarix fakulteti

Jahon tarixi va manbashunoslik kafedراسi

DOTS. Z.XOLIQOV.

A R X E O L O G I Y A

F A N I D A N O`Q U V M E T O D I K

MAJMUUA

Z.Xoliqov. “Arxeologiya” fanidan o`quv-uslubiy qo`llanma. Termiz, 20____ yil.

Mazkur fan 3–blok umumiy kasbiy fanlar blokiga kirgan bo`lib, tarix bakalavriat ta'lim yo`nalishlarida tahsil olayotgan I kurs talabalari uchun mo`ljallangan. O`quv-uslubiy majmua amaldagi dastur asosida tayyorlanib, unda kurs bo`yicha ma'ruzalar to`plami, seminar mashg`ulotlar ishlanmalari, mustaqil ish topshiriqlari, tavsiya etilgan adabiyotlar ro`yxati jamlangan. Mazkur o`quv-uslubiy majmua o`qituvchilar va talabalar uchun tavsiya etiladi.

Mas`ul muharrir: t.f.d., S.Tursunov.

**Taqrizchilar: t.f.d., SH.SHaydullaev
t.f.n., dotsent T.Annaev.**

Археология фанидан намунавий дастур

Bilim sohasi: 200000-Gumanitar fanlar va san'at.

Ta'lim sohasi: 220000-Gumanitar fanlar.

Bakalavriat yo'nalishi: 5120300-Tarix(kunduzgi) yo'nalishi uchun

Кириш

Ушбу дастур “Археология ва этнология” предмети, мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар, мамлакатимизнинг демократлаштириш ва иқтисодиётни бозор тамойиллари, жаҳон ҳамжамиятига ҳар томонлама интеграциясини чуқурлаштириш, хорижий мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиётини илмий ва амалий аҳамиятини ҳамда фаннинг ривожланиш қонуниятлари ва тамойиллари, фаннинг таркиби ва тузилиши, уни ташкил қилиш ва бошқариш, фаннинг таснифи каби масалалар аҳамияти очиб берилади. Ҳамда, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўрсатиб ўтилган талаба-ёшларнинг тарихий дунёқарашини бойитиш, уларда мустақил фикрни қарор топтириш, тарихни мукамал даражада билиш, инсоният цивилизациясининг ютуқларидан ва тажрибасидан тўла баҳраманд бўлиш, умуминсоний қадриятларни англаб етишга кўмаклашиш ва дунё миқёсида мавжуд бўлган муаммоларнинг тарихий илдизларини излаб топиш каби долзарб масалаларни ўрганади.

Шунингдек, “Археология ва этнология” фани ҳақидаги билимларни қарор топшириш мавжуд илмий адабиётлар ва замонавий назариялар ҳамда олиб борилаётган тадқиқот ишларини ўрганиш, фан бўйича тўпланган илғор тажрибалар, кадрлар буюртмачиларининг фикр, талаб ва таклифлари каби масалаларни ўз ичига қамраб олади.

Ўқув фанининг мақсад ва вазифалари.

Фанни ўқитишдан мақсад–Археология ва этнология фанлари тўғрисида талабаларда ҳолисона илмий дунё қарашни, кўникма ва малака шакллантиришдир.

Фаннинг вазифаси – моддий ва маънавий маданият, ижтимоий-иқтисодий, этно-маданий жараёнлар ва ғоявий қарашлар масалаларини ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билимига, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар “Археология ва этнология” ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида бакалавр:

- Археология ва этнология фанининг мақсад ва вазифалари, моддий ва маънавий маданият, хўжалик хусусиятлар, этно-маданий жараёнлар, ғоявий қарашлар масалалари ва уларнинг тараққиёт босқичлари улардан илмий мақсадларда фойдаланишни **билиши** керак;
- Талаба тарихий маълумотларни илмийлик, тарихийлик, ҳолислик асосида ўрганиш. Музей ашёлари ва интернет маълумотларни, археологик ва этнологик манбаларни мустақил тадқиқ қилиш, ўрганиш **кўникмаларига эга бўлиши** керак;
- Музей экспонатлари, археологик ва этнологик манбалар тавсифлари, илмий тадқиқот институтлари фондлари материалларидан фойдаланиш **малакаларига эга бўлиш** керак.

Фаннинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

“Археология ва этнология” фани умумқасбий фан ҳисобланиб, 1,2 семестрларда ўқитилади. Дастурни амалга ошириш, ўқув режасида режалаштирилган Ибтидоий жамият тарихи, Ўзбекистон ва Жаҳон тарихи фанларининг қадимги даврларидан **етарли билим ва кўникмаларга эга бўлиши** керак.

Фаннинг ишлаб чиқаришдаги ўрни

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорида Ўзбек халқи ва унинг давлатчилигини тарихини ҳолисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, тадқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, қадимги даврнинг ҳаққоний тархини тарихий манбалар асосида ўрганиш вазифаси белгиланган..

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологиялар

Талабаларнинг Археология ва этнология фанини ўзлаштиришлари учун ўқитишнинг илғор усулларидан фойдаланиш, янги информацион-педагогик технологияларни тадбиқ қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Фанни ўзлаштиришда джарслик, ўқув ва услубий кўлланмалар, маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материаллар, виртуал стендлар, жадваллардан фойдаланилади.

Дастурда берилган мавзулар маъруза, семинар шаклида олиб борилади. Шунингдек, фаннинг долзарб масалалари мустақил иш сифатида талабаларга ўзлаштириш учун берилади. Фан замонавий педагогик технологиянинг “Бумеранг”, “кластер” сингари услублари орқали дарслар олиб борилади.

Асосий қисм

Кириш. Фаннинг предмети, мақсади ва вазифалари

Археология фан сифатида. Археологиянинг ижтимоий фанлар соҳасида тутган ўрни. Археологиянинг фан сифатида шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Археологик манбалар ва уларнинг маданий-тарихий жараёнларни ўрганишдаги аҳамияти. Археологик тадқиқот усуллари. Маданий қатлам. Хронология ва даврлаштириш. Археология фанининг ёрдамчи тармоқлари.

Палеолит

Палеолит даври ва унинг босқичлари: олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит. Инсоният шаклланган ҳудуд. Палеолит даври маданиятлари босқичлари. Осиё, Европа ва Африканинг палеолит даврига оид асосий ёдгорликлари тавсифи. Ўрта Осиёнинг палеолит даври тавсифи. Асосий археологик ёдгорликлари. Инсониятнинг Америка минтақасига тарқалиши. Палеолит даври моддий маданияти. Меҳнат қуроллари. Тош қуролларига ишлов бериш техникаси. Ўзлаштирувчи хўжалик хусусиятлари (овчилик ва термачилик) Ибтидоий тасвирий санъат. Ғоявий қарашлар. Сунъий турар жойларнинг пайдо бўлиши.

Мезолит

Мезолит даври тавсифи Табиий ўзгаришлар ва экологиянинг ўрни. Ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш. Ўзлаштирувчи хўжалик шаклининг ривожланиши ва унинг ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг шаклланишидаги аҳамияти. Моддий маданият. Микролитлар. Мезолит даври локал маданиятларининг шаклланиши. Олд Осиёнинг мезолит даври хусусиятлари Нутуфий маданияти. Шимолий Ҳиндистоннинг мезолит даври хусусиятлари.. Ўрта Осиёнинг мезолит даври маданиятлари: Шарқий Каспийбўйи, Қўшилиш,

Обишир, Мачай ва бошқалар. Локал маданиятларнинг хўжалик ва моддий маданияти. Тасвирий санъат. Гоявий қарашлар.

Неолит

Неолит даври тавсифи. Неолит инқилоби. Евросиёнинг жанубий вилоятларида ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг қарор топиши. Яқин Шарқда илк деҳқончилик. Иерихон маданияти. Кичик Осиё марказлари: Чеюню тепеси ва Чатал Хююк. Кулолчиликнинг пайдо бўлиши. Жармо маданияти ва Загрос маданий бирлиги. Мисдан буюмлар тайёрлаш. Тош қурооллар. Ўрта Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклининг пайдо бўлиши Жебел ва Жайтун маданиятлари. Илк деҳқончилик манзилгоҳлари ва қурилиш. Тош қурооллар. Хунармандчилик. Тасвирий санъат, хайкалчалар. Ўрта Осиёнинг неолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги маданиятлари тавсифи (Калтаминор ва Ҳисор). Неолит даври ижтимоий муносабатлари.. Евросиё даштларидаги неолит даври ўзлаштирувчи хўжалик шаклидаги қабилалар маданиятлари тавсифи. Ихтисослашган овчилик, термачилик ва балиқчилик. Моддий маданият. Шимолий Белужистонда илк деҳқончилик маданияти (Мергар). Ҳинд водийсининг қадимги деҳқонлар томонидан ўзлаштирилиши. Хитойнинг неолит даври Яншао ва Люшан маданиятлари тавсифи.

Энеолит

Энеолит даври тавсифи. Дастлабки металл - мисга ишлов беришнинг бошланиши инсоният ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти бурилишидаги омил сифатида. Месопотамияда шаҳар-давлатларнинг шаклланиши. Эрон энеолит даврида (Сиалк ва Суза комплекси) Афғонистон энеолит даврида (Мундигак). Ўрта Осиёнинг энеолит даври маданиятлари (Анов-Номозгоҳ, Саразм). Манзилгоҳлар, қурилиш ва меъморчилик. Хунармандчилик тараққиёти (кулолчилик ва металл). Хайкалчалар. Кавказ ортининг энеолит даври маданиятлари Карпатолди (Молдова, Руминия ва Ғарбий Украина) худудида Триполье маданияти ва унинг босқичлари. Манзилгоҳлар ва уй-жойлар. Деҳқончилик ва чорвачилик. Кулолчилик. Тош қурооллар. Металларга ишлов беришнинг ривожланиши. Тасвирий санъат Гоявий қарашларнинг намоён бўлиши. Энеолит даври жанубий ва шимолий худудлари қабилалари маданий-иқтисодий тараққиётининг нотекислиги. Евросиё даштларида Майкоп, Древнеям ва Афанасьев маданиятлари.

Бронза даври

Бронза даври тавсифи. Бронза даври тарихий-маданий жараёнлари. Месопотамияда шаҳар давлатлар тараққиёти вауларнинг хусусияти. Критдаги мил. ав. III-II минг йилликларга оид Миной ва Микен маданиятлари Эрон бронза даврида. Асосий археологик ёдгорликлари (Сиалка IV комплекси Тепаи Ҳисор, Шаҳри Сохта) ва уларнинг тавсифи. Ўрта Осиёнинг бронза даври тарихий-маданий жараёнлари. Ўрта Осиёнинг бронза даври маданий марказлари (Копетдоғ олди, Мурғоб, Сурхон ва Ўрта Зарафшон воҳалари) протошаҳар типдаги манзилгоҳлари (Олтиндепа, Саразм, Жанубий Гонур, Тўғалоқ, Сополлитепа, Жарқўтон). Шимолий Афғонистонда Дашли маданияти. Ҳиндистон бронза даврида (Мохенжадаро ва Хараппа маданиятлари). Шўртўғай. Ихтисослашган ишлаб чиқариш. Тасвирий санъат. Ёзув ёдгорликлари. Евросиё даштларида Котакомба, Ёғочбанд, Андронова ва Карасук маданиятлари. Бронза даврида Уралбўйи худудларида цивилизациянинг шаклланиши Аркаим манзилгоҳи ва Синташта мозори. Хўжалик ва моддий маданият. Металларга ишлов бериш тараққиёти. Ижтимоий табақаланиш ва давлатчилик масалалари.

Темир даври

Илк темир даври тарихий-маданий жараёнлари. Этно-маданий миграциялар. Эрон, Кавказорти ва Ўрта Осиё худудларида қадимги давлатларнинг шаклланиши. Шаҳарлар. Ўрта Осиёнинг темир даври тавсифи Ўтроқ деҳқончилик марказлари ва уларнинг хусусиятлари. қадимги шаҳар шаклидаги манзилгоҳлар (Ёздепа, Афросиёб, Кўктепа, Узунқир, Ерқўрғон, Қизилтепа, Далварзинтепа, Кўзалиқир, Гяурқалъа ва бошқалар) Қурилиш ва меъморчилик. Мил. ав. I минг йилликнинг биринчи ярмига оид Скифлар маданияти. Каменск шаҳар харобаси. Қозоқистонда Тосмоли маданияти. Оролбўйи сакларининг моддий маданияти. Антик даври ижтимоий-сиёсий муносабатлари. Ўрта Осиёнинг антик даври давлатлари. Маданий-тарихий вилоятларнинг йирик шаҳар марказлари. Далварзинтепа, Афросиёб, Ерқўрғон, Гяурқалъа, Нисо, Тупроққалъа, Қозоқлиётган, ва бошқалар). Сирдарё хавзаси ўтроқ деҳқонлари ва чорвадор қабилалари, Канка ва Ўтрор. Шарқ эллинизми ва шаҳарсозлик, меъморчилик ва моддий маданиятда намоён бўлиши. Чирикработ ва Бабушмулла маданиятлари. Антик даврида Фарғона.. Қурилиш ва меъморчилик. Ихтисослашган ишлаб чиқариш (кулолчилик, металллар ишлаб чиқариши, тўқимачилик, заргарлик) Санъат (хайкалтарошлик, хайкалчалар ва ранг-тасвир). Торевтика. Антик даври маданияти аҳамияти.

Ўрта асрлар

Илк ўрта асрлар даври ижтимоий-иқтисодий муносабатлари Ер эгаллиги муносабатларининг қарор топиши. Йирик феодал давлатлари (Ҳазар ва Турк ҳоконликлари) Ўрта Осиё илк ўрта асрлар даврида. Ўрта Осиёда кичик феодал давлатларнинг қарор топиши. Деҳқончилик марказлари. Йирик шаҳарлар (Марв, Бухоро, Самарқанд, Панжикент, ва бошқалар) ва манзилгоҳлар. Қурилиш ва меъморчилик. Хунармандчилик турлари. (кулолчилик, металлларга ишлов бериш, тўқимачилик, заргарлик). Хайкалтарошлик, хайкалчалар ва ранг-тасвир. Ривожланган ва сўнгги ўрта асрлар моддий маданияти хусусиятлари Қадимги ва ўрта асрлар даври тарихини ўрганишда археология фанининг аҳамияти.

Этнологияга кириш ва тарихи.

Этнология фани предмети. Фандаги махсус атамалар. Этносларнинг тузилиши. Моддий ва маънавий маданият. Этносларнинг тарихий турлари. Этногенез ва этник тарих муаммолари. Этник жараёнлар ва унинг турлари.

Этнологиянинг мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида шаклланиши. Унинг вужудга келиши жамиятдаги ижтимоий-тарихий вазият эҳтиёжларига асосланиши ҳақида. Этнологиянинг эволюцион йўналиши, Л.Г.Морган., Эд. Тайлор., Н.Н. Миклухо Маклай. Диффузионизм мактаби: Гребнер ва бошқалар. Функционал йўналиш. Р.Малиновский, А.Р.Радклиф-Браун ва ҳоказолар. Этнологияга оид манбалар ва фаннинг тадқиқот услублари. Манбаларнинг турлари. Этнологик тадқиқотлар. Анъанавий дала экспедициялари. Савол-жавоб арақалари орқали этносоциологик тадқиқотлар ўтказиш усуллари.

Дунё халқлари классификацияси

Географик классификация. Тарихий-этнологик вилоятлар. Дунё халқларининг антропологик таркиби. «Ирқлар», «ирқий типлар». Йирик ирқлар ва уларнинг хусусиятлари. Кичик ирқлар.

Тил классификацияси. Морфологик ва гнесологик. Тил оилаларининг генетик алоқалари. Этнос ва тил муносабатлари. Мустақил тиллар ҳақида.

Дин этнос маданиятининг муҳим омили сифатида. Дунё динлари: ислом, христианлик, буддизм. Давлат динлари. Уруғ-қабилачиликка оид диний тасаввурлар. Хўжалик маданий типлар. Хўжалик-маданий типларнинг (ХМТ) асосий белгилари. Ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш хўжалик-маданий типлари.

Дунё халқларининг этнологик тавсифи. Австралия ва Океания халқлари

Австралия ва Океания аҳолисининг этногенези ва этник тарихи асосий босқичлари. Австралия ва Таеманияликларнинг келиб чиқиши. Полинезияликларнинг шаклланишига оид ғоялар. В.Гумбольд, Те Ранги Хироалар ғояси. Тур Хайердалнинг полинезияликларни Америка аҳолиси билан алоқадор эканлиги ҳақидаги ғояси. Европаликларнинг Австралия ва Океанияга кириши. Янги Гвинея папуаслари. Лингвистик ва антропологик хусусиятлари. Меланезия халқлари. Хўжалиги, моддий ва маданиятларидаги ўзига хосликлар.

Полинезия халқлари. Ирқий хусусиятлари, тиллари. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Моддий маданиятлари. Диний тасаввурлар. Микронезия халқлари этнологияси. Ижтимоий тузумлари. Анъанавий динлари.

Осиё халқлари аҳолиси

Осиё қитъаси халқларига оид умумий маълумотлар. Ғарбий (Олд), Жанубий ва Жанубий – Шарқий, Марказий ва Шарқий Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Замоनावий аҳолисининг этник таркиби. Лингвистик ва антропологик классификациясидаги хусусиятлар. Олд Осиё деҳқончилик ва чорвачилик ватани сифатида. Хўжалик тараққиёти. Асосий хўжалик маданий типлари. Аҳолининг уй-жойлари, кийим-кечаклари, таомлари.

Осиё халқларининг маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Аҳолининг оилавий турмуши ва ижтимоий, диний муносабатлари.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари

Ўрта Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихи. Ирқий ҳамда тиллардаги умумийлик ва ўзига хосликлар. Аҳолининг анъанавий хўжаликлари. Хўжалик маданий типлар ва этник чегаралар номутоносиблиги. Деҳқончиликнинг вужудга келиши, тараққиёти. Моддий маданияти. Уй-жойларнинг аҳоли хўжалиги билан боғлиқлиги. Анъанавий кийимлари. Хунармандчилик. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг таомларидаги хусусиятлари. Ижтимоий ташкилотлари. Маҳаллачилик анъаналари. Халқ оғзаки ижоди. «Алпомиш», «Манас», «Кер-Огли». Ислом ва унинг аҳоли маънавий маданиятига таъсири.

Африка халқлари

Африканинг географик ҳолати. Қитъанинг антропогенез худуд эканлиги ҳақида. Ирқий классификация. Катта ирқлар. Кичик ирқий типлар. Бушмен . Пигмей, Койсан, Хабашлар, Мальгашлар.

Лингвистик классификация. Асосий тил оилалари. Африка аҳолисининг замоनावий ҳолати. Ал Фарғоний, Муҳаммад Хоразмийлар асарларида Африка халқларига оид маълумотлар. Этник тарихи. Палеолитга оид топилмалар. Неолит. Ишлаб чиқариш хўжалигининг шаклланиши ва кейинги тараққиёти. Дастлабки давлатлар, Гана, Мали, Сонгаи, Аксум ва бошқалар.

Африканинг овчи ва теримчи қабилалари. Готтентот, бушменлар, пигмейлар. Қитъанинг чорвачилик аҳолиси. Номадизм. Деҳқончилик. Мотига ва ооч деҳқончилиги. Африкаликларнинг уй-жойлари, уларга хўжалик фаолиятининг таъсири. Идишлар, таомлар. Аҳолининг анъанавий кийимлари.

Ижтимоий ҳаёт. Фарзанд туғилиши, исм қўйиш билан боғлиқ удумлар. Тўй ва тўй маросимлари. Халқ оғзаки ижоди. Татиуровка

Диний тасаввурлар. Фетишизм, Анимизм, Тотемизм. Дунё динларининг тарқалиши. Христианлик, Ислом динлари. Жайнизм.

Америка халқлари

Этник тарихи. Ирқий хусусиятлари. Шимолий Америка халқлари. Европаликлар истилоси, туб аҳолисининг лингвистик классификацияси. Америка

аҳолисининг хўжалик маданий типлари. Арктика овчилари ва балиқчилари. Тлинкитлар, ирокез ва алгонкинлар хўжалиги. Ҳиндуларнинг моддий маданиятлари. Дин ва диний тасаввурлар. Американинг замонавий аҳолиси. Марказий ва Жанубий Америка халқлари. Тиллари. Хўжалик -маданий типлар. Дехқончилик, овчилик. Илм-фан. Динлари. Қишлоқ жамоалари-айльюлар.

Европа халқлари

Этимологик маъноси. Европа халқларининг этник тарихи ва шаклланиши. Тил классификацияси. Ҳинд-Европа, Олтой, Урал тил оилалари. Антропологик таркиби. Кичик ирқлар.

Европа аҳолисининг хўжалиги ва моддий маданияти. Уй-жойларидаги ўзига хослик. Анъанавий кийимлари. Ижтимоий турмуши ва маънавий маданиятлари. Халқ оғзаки ижоди. Достонлар. Эртақлар.

Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Семинар машғулотларида талабалар Археология ва этнология асослари фанидан маъруза дарсларида олган назарий билимларини мустахлаш билан бирга, семинарлар мавзулари бўйича тайёргарлик кўриш жараёнида кўшимча адабиётлар ва тарихий манбалар билан танишиш орқали кўшимча билим оладилар. Натижада уларнинг билим доиралари илмий жиҳатдан асосланган ҳолда кенгайди.

Семинар машғулотларининг тахминий тавсия этиладиган мавзулари:

1. Археология фанинг мақсад ва вазифалари
2. Палеолит даври моддий маданияти
3. Мезолит даври хўжалиги ва моддий маданияти
4. Неолит даври маданиятлари хусусиятлари
5. Энеолит даври тарихий-маданий жараёнлари
6. Бронза даври жараёнлари ва моддий маданияти
7. Темир даври хусусиятлари
8. Антик даври маданияти ва санъати
9. Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлар моддий маданияти
10. Ўрта Осиёнинг ўрта асрлар шаҳарсозлик хусусиятлари
11. Ўрта Осиёнинг ўрта асрлар моддий маданияти
12. Маданий-тарихий жараёнларни ўрганишда археология фанининг аҳамияти
13. Этнологияга оид махсус атамалар ва фаннинг тадқиқот услублари.
14. Классификациялар ва уларнинг турлари.
15. Осиё халқлари этнологияси.
16. Австралия ва Океания халқлари.
17. Меланезия ва Янги Гвинея халқлари.
18. Ғарбий Осиё халқларининг моддий ва маънавий маданияти
19. Жанубий Осиё халқлари.
20. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари.
21. Африка халқлари.
22. Шимолий Африка халқларининг моддий ва маънавий маданияти.
23. Ғарбий Африка халқларининг моддий ва маънавий маданияти.
24. Марказий ва Жанубий Африка халқлари.
25. Америка халқлари.

Семинар машғулотларини ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини янада бойтадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустаҳкамлашга эришиш, тарқатма

материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, мавзулар бўйича кўргазмали қуроллар тайёрлаш ва бошқалар тавсия этилади.

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалари бўйича фан боблари ва мавзуларни ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- талабаларнинг ўқув-илмий-тадқиқот ишларини бажариши билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларини чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубларидан фойдаланадиган ўқув машғулоти.

Тавсия этиладиган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Олдувай даври археологик ёдгорликлари
2. Ашел даври археологик ёдгорликлари
3. Мустье даври археологик ёдгорликлари
4. Мезолит даври локал маданиятлари
5. Неолит даври локал маданиятлари
6. Месапотамиянинг энеолит даври протошаҳарлари
7. Ўрта Осиёнинг энеолит даври манзилгоҳлари
8. Эроннинг бронза даври протошаҳарлари
9. Ўрта Осиёнинг бронза даври протошаҳар шаклидаги манзилгоҳлари
10. Мохенжодаро ва Хараппа маданиятлари
11. Ўрта Осиёнинг бронза даври деҳқончилик манзилгоҳлари
12. Темир даври маданий-тарихий вилоятлари археологияси
13. Ўрта Осиё антик даври шаҳарлари
14. Ўрта Осиё антик даври моддий маданияти
15. Ўрта Осиё антик даври тасвирий санъати
16. Ўрта Осиё илк ўрта асрлар шаҳарлари
17. Ўрта Осиё илк ўрта асрлар моддий маданияти
18. Ўрта Осиё илк ўрта асрлар тасвирий санъат
19. Этнология фани тарихи.
20. Олд Осиё халқлари хўжалиги ва маданияти.
21. Марказий Африка халқлари маънавий маданияти.
22. Шимолий Америка халқлари моддий маданияти.
23. Кавказ халқлари хўжалиги ва маданияти.

Дастурнинг информацион – методик таъминоти

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари қўланилиши назарда тутилган.

- Археология ва этнология фанни маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- Ўтказиладиган амалий машғулотларда ақлий ҳужум, “бумеранг”, гуруҳли фикрлаш педагогик технологияларини қўллаш назарда тутилади.

**Фойдаланиладиган асосий дарсликлар ва ўқув
қўлланмалари рўйхати**
Президент Ислом Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Фаннинг вазифаси — Ватаннинг гуллаб яшнашига хизмат қилиш. Т., 1994.
2. Каримов И.А. Фан мамлакат тараққиётига хизмат қилиши керак. Т., 1994.
3. Каримов И.А. Улуғбек руҳи абадий яшайди. Т. 1994.
4. Каримов И.А. Ўзбекистан XXI аср бусағасида: хавсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари кафолатлари. Т., 1997.
5. Каримов И.А. Авлодларнинг баркамол ривожини — Ўзбекистон тараққиётининг асоси. Т., 1997.
6. Каримов И.А. Мафкура — бу миллат, жамият ва давлатни бирлаштирувчи байроқ. Т., 1998.
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Танланган асарлар тўплами. Т., 1999.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. Т, “Маънавият” 2008.
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т., “Ўзбекистон”, 2010.
10. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. Т., “Ўзбекистон” 2010.
11. Каримов И.А. Биз бағри кенг ва хамдард халқмиз. “Андижон нашриёт матбаа” Маъсулияти чекланган жамият. 2010.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т. Ўзбекистон. 2011.

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Тошкент «Ўқитувчи» 1990
2. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989
3. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986
4. Эгамбердиева Археология. Тошкент 2008
5. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнологияси асослари» Т. Ўқитувчи 2008.
6. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнографияси» Т. Ўқитувчи 1987.
7. Жабборов И. М. «Ўзбек халқи этнографияси» Т. «Ўқитувчи» 1994.
8. Этнология. Учебник. Под.ред. Г.Е.Маркова и В.В.Пименова М.1994.
9. Этнография Учебник. Под.ред. Ю.В. Бромля и Г.Е.Маркова М.1982.
10. Народы Мира. Серия. М. 1954- 1966.
11. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., 1997.
12. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973
13. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь М., «Прогресс» 1990
14. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. «Высшая школа» 1985
15. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982
16. Авесто Яшт китоби. Т., 2001.

Кўшимча адабиётлар

17. Ламберг-Карловски К, Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992
18. Масон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1985
19. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984
20. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.1983.
21. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова Н.А. Народы рассы, культуры. М.1984.

22. Морган Л.Г. Лига ходенасауни или ирокезов М.1983.
23. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974.
24. Фрэзер Д. Золотая ветвь М. 1989.
25. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974
26. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
27. Народы Африки. Под.ред.Э.Г. Львовой М. 1986.
28. Народы Средней Азии и Казахстана. Под.ред. С.П. Толстова. М.1962-1963.
29. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.Н.Басилов. М. Наука. 1986.
30. www.history.ru
31. www.natura.com
32. www.archaology.ru
33. www.archaology.com

So`z boshi

Arxeologiya fani - tarix fanining ajralmas qismidir. Mazkur fanni o`rganishdan maqsad O`rta Osiyoning eng qadimgi tarixi, ibtidoiy jamoalarning manzilgohlari, ibtidoiy kishilarning mehnat qurollari haqida chuqur bilimga ega bo`lishdan iboratdir.

O`zbekiston istiqbolga erishgach, mamlakatimizda juda katta tub sotsial-iqtisodiy o`zgarishlar yuz berdi. O`zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” asosida ta’lim tizimida sifat bosqichiga o`tilib, bu sohada amaliy faoliyatlar boshlanib ketdi. Istiqbol yillarida ilm-ma’rifatga intilib yashagan ajdodlarimizdan qolgan madaniy merosni o`rganishda ham katta yutuqlar ko`lga kiritildi. Bu borada Respublikamiz Prezidenti va Respublika xukumatining tariximizni, xalq milliy madaniyati va an’analarini chuqur o`rganish, uni keng targ’ib etishga qaratilgan qator farmonlari va qarorlari chiqarildi. Ularda ona-Vatanimizning, halqimiz boy tarixini yaxshi o`rganmay turib, bugungi mustaqillik davri qadriga etmoq hamda yurtimiz istiqbolini ko`ra bilmoq mumkin emasligi alohida qayd etilgan.

Ko`xna va boy tariximizni o`rganishda, uni ilmiy tahlil qilish va umumlashtirishda tadqiqotchilar asosan ikki manbaga suyanadilar. Uning birinchisi moddiy manba bo`lsa, ikkinchisi yozma manbadir. Tariximizning eng qadimgi, qadimgi va o`rta asrlar davri asosan moddiy manba materiallari asosida o`rganiladi. Chunki, tariximizning bir necha yuz ming yillik ilk bosqichlarida hali yozuv bo`lmagan davrlar tarixi faqat arxeologik materiallar asosida o`rganilib, u davrlar haqida faqat umumiy tushunchalar hosil qilinadi. Ta’kidlash joizki, hatto tariximizni yozuvli davrining dastlabki ming yilliklarini ham arxeologik materiallarsiz tasavvur etish mumkin emas. Shuning uchun tarixchi-arxeologlar oldida o`ta muhim vazifa turadiki, u ham bo`lsa, uzoq o`tmish tariximizdan guvohlik beruvchi asori-atiqalarni topish, ularni xaritaga tushirish, moddiy madaniyat yodgorliklari majmuasini yaratish, ularning eng muhimlarida keng ko`lamli arxeologik qazishmalar o`tkazish, ularning yoshini aniqlab ilmiy sistemalashtirish va nihoyat ana shu materiallar asosida tariximizning ibtidoiy jamoa, qadimgi va o`rta asrlar davrining dastlabki bosqichlari haqida umumiy va ob’ektiv tasavvurlar berish mazkur kursning mazmun va mohiyatini tashkil etadi.

Qadimgi tariximizning arxeologik nuqtai nazardan davrlashtirishga, Markaziy Osiyo shaharsozligining o`ziga xos xususiyatlariga alohida e`tibor qaratiladi.

Talabalar ushbu fanni o`rganish jarayonida quyidagi bilim va ko`nikmalarga ega bo`lishlari kerak.

I. Arxeologiya fanining maqsadi va mutaxassis tayyorlashdagi o`rni.

I.1. Faning o`qitishdan maqsad.

O`rta Osiyo tarixining o`rganish va yoritishda arxeologik tadqiqot ishlarining ahamiyati benixoyat kattadir. «Arxeologiya» fanini maqsadi tarixni o`rganishda arxeologik manbalarni ahamiyatini ko`rsatish, qadimda yashab o`tgan ibtidoiy

odamlar va xalqlar tarixi va madaniy taraqqiyotidagi o`ziga xos tomonlari va xususiyatlarini ko`rsatib berishdan iboratdir.

I.2. Fanning o`rganiladigan muammolari.

- O`rta Osiyo ibtidoiy odamlari paydo bo`lishi, rivojlanish bosqichlari ularni tarqalishi xo`jalik xayoti.

- Ibtidoiy urug` jamoalarini o`troqlashuvi qadimgi xo`jaligini dehqonchilik va chorvachilik o`tishi.

- Diniy tasavvurlarni paydo bo`lishi, san`atni rivojlanishi va me`morchilik taraqqiyoti.

- O`rta Osiyoda ilk shaharlar va davlatlarni paydo bo`lishi rivojlanish bosqichlari.

I.3. Fanning boshqa fanlar bilan aloqasi.

«Arxeologiya» fani tarix fanlarining asosiy va yordamchilari bilan uzviy yaqinlikdadir. Kishilik tarixini yoritishda «Arxeologiya» fani etnografiya, tarixiy geografiya, toponomika, poleografiya, antropologiya, tabiiy fanlardan botanika, zoologiya va aniq fanlardan fizika va ximiya bilan yaqin aloqada bo`ladi.

II. Fanning tarkibi.

O`quv rejasiga asosan Arxeologiya fani tarix fakul`tetining I-kurs talabalari tomonidan II-semestrda o`rganiladi.

Mazkur predmetni o`rganish uchun jami 110 soat ajratilgan bo`lib shundan 30 soat ma`ruza, 42 soat amaliy mashg`ulotlar va 38 soat mustaqil ta`lim uchun ajratilgan

2. Semestrlar bo'yicha mashg'ulot turlarida ajratilgan soatlarning taqsimoti

Semestr	Yuklama	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha O'quv yuklamasi taqsimoti			Mustaqil ta'lim
		Jami	Ma'ruzalar	Amaliy mashg'ulotlar	
1	140	76	30	46	64

3. Ma'ruza mavzulari va ular bo'yicha ajratilgan soatlarning taqsimoti

№	Ma'ruza mavzulari	Soati
1	<p>Arxeologiya faniga kirish. Arxeologiya- fan sifatida. Arxeologiya fanining predmet va vazifalari. Arxeologik manbalar, yodgorliklar va ularni turlari. Arxeologik madaniyat. Arxeologik davrlashtirish va xronologiya. Arxeologiya fanini O`rta Osiyoga Arxeologiya fanini kirib kelishi va rivojlanishi. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi. Tadqiqot ko`lamining o`shishi, uning bosqichlari. Arxeologiya va tarix. O`rta Osiyo arxeologiyasining zamonaviy bosqichi.</p>	2
2	<p>Arxeologiyada davrlashtirish va manbalarning sanalarini aniqlash usullari Arxeologik davrlashtirish va xronologiya. Arxeologiya fanini O`rta Osiyoga kirib kelishi va rivojlanishi. Arxeologiya fanining rivojlanish tarixi. Tadqiqot ko`lamining o`shishi, uning bosqichlari. Arxeologiya va tarix. O`rta Osiyo arxeologiyasining zamonaviy bosqichi.</p>	2
3	<p>Paleolit davrida O`rta Osiyo.</b> Paleolit davri umumiy tavsifi. Davrlashtirish va xronologiya. O`rganilish tarixi. O`rta Osiyoning paleolit davri yodgorliklari. Tosh qurollariga ishlov berish texnikasi va xususiyatlari Paleoantropologik topilmalar. O`rta Osiyoning paleolit davri xo`jaligi. O`rta Osiyo ilk paleolit davrining o`rganilish tarixi. O`rta Osiyo hududida dastlabki ibtidoiy odamlarning yoyilishi, ularni mashg`ulotlari.</p>	2
4	<p>O`rta Osiyo so`ngi paleolit davrida. Must`e davri umumiy tavsifi. Davrlashtirish va xronologiya. O`rganilish tarixi. O`rta Osiyoning must`e davri yodgorliklari. Tosh qurollariga ishlov berish texnikasi va xususiyatlari. Paleoantropologik topilmalar. O`rta Osiyoning Must`e davri xo`jaligi. Odamlarning «Neandertal`» tipini payo bo`lishi, Must`e davri tabiiy shart-sharoitlar, olovni kashf etilishi. Must`e davri odamlarini mashg`ulotlari, must`e davri makonlari. So`ngi paleolit davri mehnat qurollarini takomillashuvi, qadimgi odamlarni shakllanishi. So`ngi paleolit davri makonlarini O`rta Osiyoda o`rganilishi. So`ngi paleolit davri umumiy tavsifi. Davrlashtirish va xronologiya. O`rganilish tarixi. O`rta Osiyoning So`ngi paleolit davri yodgorliklari. Tosh qurollariga ishlov berish texnikasi va xususiyatlari. Paleoantropologik topilmalar. O`rta Osiyoning So`ngi paleolit davri xo`jaligi.</p>	2
5	<p><b>O`rta Osiyo mezolit davrida.</b> Mezolit davri umumiy tavsifi va xususiyatlari. Davrlashtirish va xronologiya. O`rganilish tarixi. Mezolit davrida, o`q-yoyning kashf etilishi. Mezolit davri ovchiligi va termachiligi, koyatosh suratlar ularning odamlar ma`naviy xayotida tutgan o`rni. O`rta Osiyo hududlaridagi mezolit davri yodgorliklari. Mezolit madaniyati va SHarqiy Kaspiybo`yi, Ustyurt, Farg`ona, Toshkent, Surxondaryo, SHarqiy Pomir, Vaxsh, Kofirnixon va Panj vohalari hududi variantlariga bo`linishi. Xo`jalik va moddiy madaniyat.</p>	4
6	<p><b>O`rta Osiyo neolit davrida.</b> Neolit davri umumiy tavsifi. Ishlab chiqaruvchi xo`jalik shaklining shakllanishi va taraqqiyoti. Neolit davri sopolni kashf etilishi, xo`jalikni ishlab chiqaruvchi davri ilk dehqonchilik va uy chorvachiligini paydo bo`lishi. Janubiy Turkmanistonda Joytun madaniyati, janubiy Tojikiston va Qirg`izistonda Xisor madaniyatlarini. Kaltaminor doirasidagi madaniyatlar. Sazag`on madaniyati. Xisor madaniy - tarixiy birligi. O`rta Osiyoning neolit davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi. Ovchilik va baliqchilik ahamiyati, yarim erto`lasimon chayla turar joylarini paydo bo`lishi. Kaltaminor madaniyati, sharqiy kaspiy bo`yi va Ustyurt neoliti, Farg`ona neolit davri madaniyati.</p>	4
7	<p>O`rta Osiyo eneolit davrida.</b> Eneolit davri xronologiyasi va tavsifi. Ijtimoiy-iqtisodiy o`zgarishlar. Misdan ishlangan mehnat qurollarini paydo bo`lishi, motigaga asoslangan dehqonchilik rangdor ona xaykalchalarini tarqalishi, mudofa devorlarini paydo bo`lishi. Sun`iy sug`orish. O`rta Osiyoning eneolit davri yodgorliklarining o`rganilish darajasi. Diniy e`tiqodlar. Dastlabki ibodatxonalar. eneolit davri madaniyati bosqichlari: Anov IA, Nomozgoh I (Anov I2), Nomozgoh II, III. Manzilgohlar, qurilish konstruksiyasi. Kulolchilik. Haykalchalar, Janubiy Turkmanistonning eneolit davri komplekslarining vujudga kelishi. Sarazm (I, II) madaniyati. Manzilgoh, qurilish va moddiy madaniyat.</p>	2
8	<p>O`rta Osiyo bronza davri madaniyati.</b> Bronza davri umumiy xususiyatlari. Xronologiya va davrlashtirish. Dastlabki mehnat taqsimotini vujudga kelishi. O`rta Osiyoda ilk shaharlarni paydo bo`lishi, janubiy Turkmanistonda nomozgoh, dashli madaniyatlarini janubiy O`zbekistonda sopolni madaniyati. Kopetdog` oldi (Nomozgoh IV, V), Murg`ob vohasi (Nomozgoh VI) hududlari yodgorliklari. Sopolni madaniyati va bosqichlari. Sarazm (III, IV) madaniyati.</p>	2
9	<p>O`rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari.</b> O`zbekiston hududidagi bronza davrining Tozabag`yob, Suyargan, CHust madaniyatlarini ularni xo`jaligi,</p>	2

	yodgorliklarini o`rganish jarayonlari. Zomonbobo, Suvyorgan,, Tozabog`yob va CHust madaniyatlarini. Xo`jalik shakllari. Manzilgohlar tuzilishi va rejayivi xususiyatlari, fortifikatsiya, uy-joy qurilishi, diniy inshootlar. Hunarmandchilik. San`at yodgorliklari.	
10	<p>O`rta Osiyo ilk temir davri.</b> Temir davri umumiy tavsifi. Xronologiya va davrlashtirish. Temir davri xususiyatlari, ilk temir davri tarixini o`rganishda moddiy va yozma manbaalarni o`rni. SHimoliy Parfiya, Qadimgi Doxiston, SHimoliy Baqtriya ilk temir davrlarida.</p> <p>O`rta Osiyoning janubiy (Daxiston, SHimoliy Parfiya, Marg`iyona, SHimoliy Baqtriya, So`g`d) va shimoliy (Ustrushona, Farg`ona, CHoch) hududlarining temir davri madaniyatlarini. Xorazmning temir davri madaniyati. Xo`jaligi xususiyatlari va ularning farqlari. Manzilgohlar, fortifikatsiya, me`morchilik, moddiy madaniyat, san`at. O`rta Osiyoning ilk temir davri madaniyatining (rangdor sopol madaniyati) paydo bo`lishi muammolari.</p> <p>O`rta Osiyo temir davri yodgorliklari.</p> <p>Qadimgi shahar va davlatlar, Farg`ona vodiysidagi elatan madaniyati, Toshkent voxasida Burgulik madaniyati, Xorazmdagi Amirobod madaniyati Ustrushona yodgorliklari.</p>	2
11	<p>O`rta Osiyo antik davrda.</b> Antik davri umumiy xususiyatlari. Xronologiya. Tarixiy-madaniy viloyatlar. Xo`jalik. O`rta Osiyoning antik davri shaharlari (tuzilishi va rejalashtirilishi). O`rta Osiyoning antik davr madaniyatlarining rivojlanishi. Sug`diyona madaniyati, Farg`onada SHO`rabashat madaniyati yoki Davon davlati, Toshkent vohasidagi Qanqa yoki Kanguylar davlati. Xorazmning rivojlanishi, me`morchilik, hunarmandchilik, savdo aloqalari. Turkmanistonda Parfiya, Janubiy O`zbekistonda YUon-Baqtriya davlatlari.</p> <p>Uy-joy, saroy, diniy me`morchilik yodgorliklari. Haykaltaroshlik va tasviriy san`at. Hunarmandchilik (kulolchilik, zargarlik, torevtik1). Me`morchilik va san`atda ellin, budda hamda mahalliy an`analarning namoyon bo`lish darajasi.</p>	2
12	<p>O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda. Ilk o`rta asrlar umumiy tavsifi. Xronologiya. O`rta Osiyoning V-VII asr davri davlatlari, yirik shahar markazlari ibodatxonalar. Toxariston yodgorliklar, Marg`iyona yodgorliklari. Sug`diyona shaharlari rivoji. Xorazm, Farg`ona va Toshkent vohasi yodgorliklari. Ilk o`rta asrlar shaharlarining o`rganilishi muammolari. Saroy va uy-joy qurilishi. Diniy inshootlar. Haykaltaroshlik, tasviriy san`at, koroplastika. Moddiy madaniyat yodgorliklari (kulolchilik, badiiy metall).</p>	2
13	<p>O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda. O`rta Osiyoda arablar bosqini oqibatlarini. O`rta Osiyo Er egaligi ning rivojlangan bosqichiga kirishi. Movarounnaxr, Xuroson, Farg`ona 9-12 asrlarda. Rivojlangan O`rta asr shaharlari - madaniyat va taraqqiy etgan markaz sifatida. SHaxarlar taraqqiyotining kuchayishi, tuzilishi va ulardagi imoratlar. O`rta asrlar ma`naviy madaniyati (fan, adabiyot) ning yuksalishi. Siyosiy vaziyatning murakkabligi. SHaxarlarning jadal qurila boshlashi, qishloqlarning O`shishi. Monumental me`morchilik. Me`moriy bezaklar.9-12 asr fuqaro me`morchiligi Diniy (islom dini) imoratlar(masjidlar, maqbaralar). Xududiy me`morchilik maktabining shakllanishi.</p> <p>O`rta Osiyo shaharlarining rivojlanishi, sirlangan sopol buyumlarining vujudga kelishi, me`morchilik. O`rta Osiyoda mo`g`il – tatar bosqini oqibatlarini.</p> <p>14-15 asrlar madaniyatining yangi bosqichi Amir Temur faoliyati (aniq fanlarning rivojlanishi, adabiyot, monumental imoratlar qurilishining shakllanishi , qurilish texnikasi yutuqlari, me`moriy bezaklarning boyishi, san`atning yuksalishi</p> <p>O`rta Osiyo so`ngi o`rta asrlarda.</p> <p>O`rta Osiyo shayboniylar va ashtarxoniyalar davrida, ichki nizolarning O`shishi , qishloqO`jaligining inqirozi , irrigatsiya, shaharlar soni va xajmining qisqarishi , quruvchilik faoliyati , memorchilik. Me`moriy bezaklardagi O`zgarishlar. Umumiy tavsif. SHaxar madaniyati (tuzilishi va qurilish). Moddiy madaniyat yodgorliklari. Monumental me`morchilik. Diniy inshootlar (machitlar va maqbaralar). Me`moriy bezaklar. Kulolchilik. Tasviriy san`at va miniatyura.</p>	2

4. Seminar mashq`ulotlari mazmuni va ular bo`yicha ajratilgan soatlarning taqsimoti

№	Mavzular	Soat
1	Arxeologiya fani predmeti va vazifalari.	2
2	Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini o`rganishdagi ahamiyati.	2
3	O`rta Osiyoda antropogenez jarayonlar.	2
4	O`rta Osiyo ilk paleolit davrida:	2
5	Must`e davrida O`rta Osiyo.	2
6	O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.	2

7	O`rta Osiyo mezolit davrida	2
8	O`rta Osiyo mezoliti.	2
9	O`rta Osiyo neolit davrida.	4
10	O`rta Osiyo neoliti.	2
11	O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi.	2
12	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2
13	O`rta Osiyo bronza davrida.	2
14	O`rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari	4
15	O`rta Osiyo ilk temir davrida	2
16	O`rta Osiyo temir davri eodgorliklari	2
17	O`rta Osiyo antik davrda.	2
18	O`rta Osiyo antik davri madaniyati.	2
19	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2
20	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.	2
21	O`rta Osiyo so`nggi o`rta asrlarda.	2
		46

5. Mustaqil ishlarni tashkil etishning shakli va mazmuni.

Nazariy va amaliy mashq`ulotlar itish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yinaltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga irgatish, mashqlar bajarish. Badiiy asarlarni estetik-q`oyaviy jihatdan tahlil qilish, klassik asarlar matni ustida ishlash, adabiy jarayonni kuzatib borish. Malakaviy amaliyotni itish choq`ida yangi texnika, jihozlar, keng kilamli ilmiy ish olib borishga qulay jarayonlar va texnologiyalarni o`rganish. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan boq`liq xolda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o`rganish.

6. Information-uslubiy ta`minot.

- Plakatlar
- Chizmalar
- Xaritalar
- Moddiy manbalar

7. O`zlashtirish nazorati.

7.1. Arxeologiya fani bo`yicha talabalar bilimni baholash mezonlari.

Joriy baholash talabalarning amaliy mashq`ulotlarga tayyorgarligi, qatnashganliklari va faolliklari baholash asosida itkaziladi. Jami joriy nazorati 4 marta o`tkazilib, talabalar jami 45 ball to`plashlari mumkin. Bunda talaba har joriy baholash mashgulotlarida quyidagicha ball to`plashi mumkin:

- o`quv intizomi - 20% ball;
  - faollik va bajarilgan topshiriqning sifati - 30% ball;
  - nazariy bilimdonlik - 50% ball.
- jami: -100% ball.

Oraliq baholash. Ma`ruza mashgulotlari asosida OB itkaziladi. Talabalar 2 ta savoldan iborat yozma ish yozadilar yoki 36 ta savoldan iborat test echadilar. Oraliq nazorat 2 marta itkazilib, unda talabalar 20 baldan umumiy 40 ball to`plashlari mumkin.

Yakuniy baholash. Talaba joriy(JB) va oraliq baholash(OB) bosqichlarida tiplagan ballari miqdoridan qat`iy nazar, yakuniy baholash topshirigini bajaradi. Yakuniy nazoratda predmet uchun

ajratilgan umumiy ballning 15 %, ya'ni 15 ball ajratiladi. Talabalar 5 ta tayanch ibora asosida yozma ish yozadilar yoki berilgan 5 ta savolga oq'zaki javob beradilar. Har bir tayanch ibora va savol 3 balli tizimda baholanadi. Shunda talaba maksimal 15 ball to'plashi mumkin.

7.2. Smestrlar bo'yicha talabalar bilimini nazorat qilish turlari.

Semestr	Nazorat turi	Soat hajmi	Maksimal ball (100%)	O'tish bali (55%)
1	Joriy № 1	12	11.25	6.1
	Joriy № 2	12	11.25	6.1
	Joriy № 3	12	11.25	6.1
	Joriy № 4	10	11.25	6.1
	Oraliq № 1	16	20	11
	Oraliq № 2	14	20	11
	Jami	52	85	46
Jami (joriy va oraliq)		52	85	46
Jami (yakuniy)		-	15	8
Jami		52	100	55

7.3. Talaba bilimini baholash

Qoniqarsiz (54% dan kam)		Qoniqarli (55-70%)		Yaxshi (71-85%)		A'lo (86-100%)	
Ball		Ball		Ball		Ball	
Min	Mak	Min	Mak	Min	Mak	Min	Mak
0	54	55	70	71	85	86	100

8. Asosiy darsliklar va o'quv qillanmalar ro'yxati

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. –T., 2008.
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. 2011.
3. Avdusin D.A. Osnovo` Arxeologiya. M. 1989.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974
5. Nil'sen. Arxitektura Sredney Azii. T. 1986.
6. Sagdullaev A.S. Qadimgi O`rta Osiyo tarixi. T., 2002.
7. Sa`dullaev A. Qadimgi O`zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1996
8. Srednaya Aziya v epochu kamnya i bronzo`. M. 1966.
9. Amalrik A.S. Mongayt A.L. Chto takoE arxeologiya. M. 1959.
10. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Тошкент «Ўқитувчи» 1990
11. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989
12. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986
13. Эгамбердиева Археология. Тошкент 2008
14. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнологияси асослари» Т. Ўқитувчи 2008.
15. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнографияси» Т. Ўқитувчи 1987.
16. Жабборов И. М.-«Ўзбек халқи этнографияси» Т.«Ўқитувчи» 1994.
17. Этнология. Учебник. Под ред. Г.Е.Маркова и В.В.Пименова М.1994.
18. Этнография Учебник. Под ред. Ю.В. Бромля и Г.Е.Маркова М.1982.
19. Народы Мира. Серия. М. 1954- 1966.
20. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавшалар. Т., 1997.

21. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973
22. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь М., «Прогресс» 1990
23. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. «Высшая школа» 1985
24. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982
25. 16.История государственности Узбекистана.Ташкент.Узбекистан.2009.
26. 17.ШайдуллаевШ.Б.Ўзбекистон ҳудудида давлатларнинг шаклланиш жараёни. Тошкент.Ўзбекистон.2009.
27. 18.Деревянко Анатолий.Илк аждодимиз изидан.Фан ва турмуш.2008.3-4-5-сонлари.24-бетлар.
28. 19.Сулаймонов.Р.Х. Обирахматский человек и технологическая революция каменного века.Фан ва турмуш.3-5.2008.стр.30-34.
29. 20.Исламов.У.И.Константин Крахмаль.Жанубий Фарғона:инсониятнинг илк бешиги.Фан ва турмуш.2008.3-5-бетлар
30. 21.Омонов.В.Тешиктош одами.Фан ва турмуш.2008.3-5-сон.48-51-бетлар
31. 22.Хўжаназаров.М.Қоятошда муҳрланган тарих.Фан ва турмуш.2008.3-5-сон.78-83-бетлар.
32. 23.ЧориевЗ.У.,ШайдуллаевШ.Б,АннаевТ.Ж.Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти.Янги аср авлоди.Тошкент.,2007
33. 24.Пидаев Ш. Аннаев Т. Фуссман Ж. Буддийские памятники в Термезе. Париж. 2011.
34. 25.Пидаев Ш. Ўзбекистон археологиясининг янгиликлари. Токио 2002.
35. 26.Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Янги аср авлоди. Т. 2009.
36. 27.Асқаров.А.А. Ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенези. 2008.

Қўшимча адабиётлар

37. Ламберг-Карловски К, Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992
38. Масон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1985
39. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984
40. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.1983.
41. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова Н.А. Народы рассы, культуры. М.1984.
42. Морган Л.Г. Лига ходенасауни или ирокезов М.1983.
43. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974.
44. Фрээр Д. Золотая ветвь М. 1989.
45. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М.1974
46. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
47. Народы Африки. Под.ред.Э.Г. Львовой М. 1986.
48. Народы Средней Азии и Казахстана. Под.ред. С.П. Толстова. М.1962-1963.
49. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.Н.Басилов. М. Наука. 1986.
50. www.history.ru
51. www.natura.com
52. <http://historia-sitefnarod.ru/librarufetnologyftokarev6htm>
53. www.archaeology.ru
54. www.archaeology.com

9. Arxeologiya fanidan o'tiladigan mavzular va ular bo'yicha mashg'ulot turlariga ajratilgan soatlarning taqsimoti

№	Mashg'ulotlar mavzulari	Soatlar		
		Jami	Ma'ruza	Seminar mashg'ulotlari
1	2	3	4	5
1.	Arxeologiya faniga kirish.		2	2
2.	Arxeologiyada davrlashtirish va manbalarning sanalarini aniqlash usullari		2	2
3.	Paleolit davrida O`rta Osiyo.		2	4
4.	O`rta Osiyo so`ngi paleolit davrida.		2	2
5.	O`rta Osiyo mezolit davrida.		4	4
6.	O`rta Osiyo neolit davrida.		4	6
7.	O`rta Osiyo eneolit davrida.		2	2
8.	O`rta Osiyo bronza davrida.		2	2
9.	O`rta Osiyo bronza davri yodgorliklari.		2	4
10.	O`rta Osiyoda temir davri.		2	4
11.	O`rta Osiyo antik davrda.		2	4
12.	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.		2	4
13.	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.		2	4
Jami			30	46

10. O'quv-uslubiy (texnologik) xarita

10.1. Ma'ruzalar uchun o'quv-uslubiy xarita

№	Ma'ruzalar mavzusi	Soat	O'tish muddati	Ko'rgazm ali qurol	Mashg'ulot ishi	Nazorat turi	Izoh
1.	Arxeologiya faniga kirish.	2	1	O`rta Osiyo xaritasi	O'tilganlarni takrorlash		2-semester
2.	Arxeologiyada davrlashtirish va manbalarning sanalarini aniqlash usullari	2	2	Tosh qurollar	O'tilganlarni takrorlash	1-O B	
3.	Paleolit davrida O`rta Osiyo.	2	3	Tosh qurollar	O'tilganlarni takrorlash		
4.	O`rta Osiyo so`ngi paleolit davrida.	2	4	Tosh qurollar	O'tilganlarni takrorlash		
5.	O`rta Osiyo mezolit davrida.	4	5,6	Tosh qurollar	O'tilganlarni takrorlash		
6.	O`rta Osiyo neolit davrida.	4	7,8	Tosh qurollar	O'tilganlarni takrorlash		
7.	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2	9	Arxeologik topilmalar	O'tilganlarni takrorlash		
8.	O`rta Osiyo bronza davrida.	2	10	Arxeologik topilmalar	O'tilganlarni takrorlash		
9.	O`rta Osiyo bronza davri yodgorliklari.	2	11	Arxeologik topilmalar	O'tilganlarni takrorlash	2-O B	
10.	O`rta Osiyoda temir davri.	2	12	Arxeologik topilmalar	O'tilganlarni takrorlash		
11.	O`rta Osiyo antik davrda.	2	13	Arxeologik topilmalar	O'tilganlarni takrorlash		
12.	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	14	Sopol	O'tilganlarni takrorlash		

				topilmalari		
13	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.	2	15	Spool topilmalari	O`tilganlarni takrorlash	
Jami		30				YA.B

10.2. Amaliy mashg`ulotlar uchun o`quv-uslubiy texnologik xarita.

№	Seminarlar mavzusi	Soat	O`tish muddati	Ko`rgazmali qurol	Nazorat turi
1.	O`rta Osiyo Arxeologiyasi fani predmeti va vazifalari.	2	1-xafta	A.S. Amalrik. A.A. Mongayt. "Chto takoe arxeologiya".	
2.	Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini o`rganishdagi ahamiyati.	2	2-xafta	J.Kabirov. A.SagdullaEv "O`rta Osiyo arxeologiyasi"	
3.	O`rta Osiyoda antropogonez jarayonlar.	2	3-xafta	Antropologik materiallar	
4.	O`rta Osiyo ilk paleolit davrida:	2	4-xafta	Arxeologik topilmalar	
5.	Must`e davrida O`rta Osiyo.	2	1-xafta	Arxeologik topilmalar	J.N.
6.	O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.	2	2-xafta	Arxeologik topilmalar	
7.	O`rta Osiyo mezolit davrida	2	3-xafta	Arxeologik topilmalar	
8.	O`rta Osiyo mezolit davri madaniyati.	2	4-xafta	Arxeologik topilmalar	
9.	O`rta Osiyo neolit davrida.	4	1-xafta	Arxeologik topilmalar	
10.	O`rta Osiyo neoliti.	2	2-xafta	Arxeologik topilmalar	J.N.
11.	O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi.	2	3-xafta	Arxeologik topilmalar	
12.	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2	4-xafta	Arxeologik topilmalar	
13.	O`rta Osiyo bronza davrida.	2	1-xafta	Arxeologik topilmalar	
14.	O`rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari	4	2-xafta	Arxeologik topilmalar	
15.	O`rta Osiyo ilk temir davrida	2	3-xafta	Arxeologik topilmalar	J.N.
16.	O`rta Osiyo temir davri yodgorliklari	2	4-xafta	Arxeologik topilmalar	
17.	O`rta Osiyo antik davrda.	2	1-xafta	Arxeologik topilmalar	
18.	O`rta Osiyo antik davri.	2	2-xafta	Arxeologik topilmalar	
19.	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	3-xafta	Arxeologik topilmalar	
20.	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.	2	4-xafta	Arxeologik topilmalar	
21.	O`rta Osiyo so`nggi o`rta asrlarda.	2		Arxeologik topilmalar	J.N.
Jami:				46 soat	

10.3. Ma`ruzalar uchun taqvim reja

N	Mavzular	Soat	O`tish muddati	O`tildi
1.	Arxeologiya faniga kirish.	2	1-xafta	
2.	Arxeologiyada davrlashtirish va manbalarning sanalarini aniqlash usullari	2	2-xafta	
3.	Paleolit davrida O`rta Osiyo.	2	3-xafta	
4.	O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.	2	4-xafta	
5.	O`rta Osiyo mezolit davrida.	4	1-xafta	
6.	O`rta Osiyo neolit davrida.	4	2-xafta	
7.	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2	3-xafta	
8.	O`rta Osiyo bronza davrida.	2	4-xafta	
9.	O`rta Osiyo bronza davri yodgorliklari.	2	1-xafta	
10.	O`rta Osiyoda temir davri.	2	2-xafta	
11.	O`rta Osiyo antik davrda.	2	3-xafta	
12.	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	4-xafta	

13	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.	2	1-xafta	
Jami		30		

10.4. Seminarlar uchun taqvim reja.

№	Seminarlar mavzusi	Soat	O`tish muddati	O`tildi
1.	O`rta Osiyo Arxeologiyasi fani predmeti va vazifalari.	2	1-xafta	
2.	Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini o`rganishdagi ahamiyati.	2	2-xafta	
3.	O`rta Osiyoda antropogonez jarayonlar.	2	3-xafta	
4.	O`rta Osiyo ilk paleolit davrida:	2	4-xafta	
5.	Must`e davrida O`rta Osiyo.	2	1-xafta	
6.	O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.	2	2-xafta	
7.	O`rta Osiyo mezolit davrida	2	3-xafta	
8.	O`rta Osiyo mezolit davri madaniyati.	2	4-xafta	
9.	O`rta Osiyo neolit davrida.	4	1-xafta	
10	O`rta Osiyo neoliti.	2	2-xafta	
11	O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi.	2	3-xafta	
12	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2	4-xafta	
13	O`rta Osiyo bronza davrida.	2	1-xafta	
14	O`rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari	4	2-xafta	
15	O`rta Osiyo ilk temir davrida	2	3-xafta	
16	O`rta Osiyo temir davri yodgorliklari	2	4-xafta	
17	O`rta Osiyo antik davrda.	2	1-xafta	
18	O`rta Osiyo antik davri.	2	2-xafta	
19	O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	3-xafta	
20	O`rta Osiyo rivojlangan o`rta asrlarda.	2	4-xafta	
21	O`rta Osiyo so`nggi o`rta asrlarda.	2		
Jami:			46	

11. Talabalar mustaqil ta`limining mazmuni va hajmi.

Ishchi o`quv dasturining mustaqil ta`limga oid bo`lim va vavzulari	Mustaqil ta`limga oid topshiriq va tavsiyalar	Bajarish muddatlari	Hajmi (soatda)
O`tmish xaiidagi bilimlarning paydo bo`lishè	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	1	2
"Avesto"ning tarixiy-ma`rifiy axamiyati	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	1	2
Geradotning "Tarix" asari	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	2	2
Yunon tarixnavisligida voqealar bayoni usullari	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	2	2
arab tarixshunosligi	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	3	2
O`rta Osiyo davrlartlari tarixi tarixshunosligi	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	3	2
A. Mets va uning "Musulmon uygonish davri" asari	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	3	4
An-Nasafiyning tarixiy-ilmiy merosi	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	4	2
"Temur tuzuklar" tarixiy meros	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	4	4
Klavixo kundaliklari	O`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish	4	2

Kamoliddin Binoiyning "SHayboniynoma" asari	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	5	2
Yunon tarixshunosligida O'rta Osiyo xalqlari tarixining yoritilishi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	5	2
Turk shoqonligi tarixining tarixiy adabiyotlarda yoritilishi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	5	2
O'rta Osiyoda Qoraxoniylar hukmronligi tarixshunosligi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	6	2
Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida O'rta Osiyo xalqlari tarixining yoritilishi?	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	6	4
"Tarixi Bayxaqiy" asarining tarixshunoslikdagi ashamiyati.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	6	2
Zardushtiylik dini tarixining tarixshunosligi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	7	2
Eftaliylar to'g'risida ma'lumot beruvchi tarixshunoslik asarlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	7	2
Abulfazl Bayxaqiyning "Ma'sud tarixi" asari va uning isha davrdagi boshqa tarixshunoslik asarlaridan oziga xos tomonlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	7	2
Abu Rayxon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari va uning tarixshunoslikdagi ashamiyati.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	8	4
Ismoil Buxoriyning "Jome' as-sashish" asari va uning SHarqda, islom dunyosida tutgan irni.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	8	2
XI-XII asrlardagi tarixshunoslikning ravnaqi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	8	2
Zardushtiylik dini shaqida ilmiy izlanishlar olib borgan xorijlik tarixshunoslar.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	9	4
Musulmon Uyg'onish davrining O'rta Osiyo xalqlari shayotiga ta'siri.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	9	2
Qoraxitoylar to'g'risidagi ma'lumotlarning tarixiy adabiyotlarda yoritilishi.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	9	2
Meri Boysning zardushtiylik dini tarixi biyicha amalga oshirgan ilmiy tadqiqotlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	10	4
Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari va uning tarixshunoslikdagi irni.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	10	4
O'rta Osiyoning qadimiy tarixini irganishda Yunon va Rim tarixchilarining asarlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	10	3
G'aznaviylar to'g'risida ma'lumotlar beruvchi tarixshunoslik asarlari.	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	11	2
O'tmish xaiidagi bilimlarning paydo bo'lishè	O'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish	12	2

12. O'quv-uslubiy adabiyotlar ro'yxati

№	Mualliflar	Adabiyotning nomi	ARMdagi soni	Kafedradagi soni
1.	Karimov I.	Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. –T., 2008.		
2.	Albaum.	Baliktepa. T. 1960.		
3.	Albaum T.	Jivopis' Afrosiyaba. T. 1975.	20	1
4.	Anarboev A.	Farg'ona qadimgi va o'rta asrlarda.	-	1
5.	Annaev T.	Rannesrednevekovie poslenniya severnogo Taxaristana. T. 1998.	-	1
6.	Aminjanov E.I.	Qadimgi yodgorliklar qissasi. T. 1968.	15	1
7.		Arxeologlar xikoya qiladi. T. 1974.	-	-
8.	Asqarov A.A.	O'zbekiston tarixi. T. 1995.	-	-
9.	Annaev T., SHaydullaev SH.	Surxondaryo tarixidan lavhalar. T., 1997.	10	1
10.	Asqarov A.A.	Sopolli tepa. 1973	-	1
11.	Asqarov A.A.	Buxoroning ibtidoiy tarixidan lavxalar. T. 1974.		
12.	Asqarov A.A., Abdullaev B.	Jarqo'ton. T. 1982.		

5120300 – tarix yo'nalishidagi kunduzgi bo'lim

1 kurs talabalari uchun Arxeologiya fanidan

TAQVIM REJASI

N	Mavzular	Soat	O'tish muddati	O'tildi
1.	Arxeologiya faniga kirish.	2	1-xafta	
2.	Arxeologiyada davrlashtirish va manbalarning sanalarini aniqlash usullari	2	2-xafta	
3.	Paleolit davrida O'rta Osiyo.	2	3-xafta	
4.	O'rta Osiyo so'ngi paleolit davrida.	2	4-xafta	
5.	O'rta Osiyo mezolit davrida.	4	1-xafta	
6.	O'rta Osiyo neolit davrida.	4	2-xafta	
7.	O'rta Osiyo eneolit davrida.	2	3-xafta	
8.	O'rta Osiyo bronza davrida.	2	4-xafta	
9.	O'rta Osiyo bronza davri yodgorliklari.	2	1-xafta	
10.	O'rta Osiyoda temir davri.	2	2-xafta	
11.	O'rta Osiyo antik davrda.	2	3-xafta	
12.	O'rta Osiyo ilk o'rta asrlarda.	2	4-xafta	
13.	O'rta Osiyo rivojlangan o'rta asrlarda.	2	1-xafta	
Jami		30		

5120300 – tarix yoʻnalishidagi kunduzgi boʻlim

1 kurs _____ guruh talabalari uchun

Arxeologiya fanidan

TAQVIM REJASI

№	Seminarlar mavzusi	Soat	Oʻtish muddati	Oʻtildi
1.	Oʻrta Osiyo Arxeologiyasi fani predmeti va vazifalari.	2	1-xafta	
2.	Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini oʻrganishdagi ahamiyati.	2	2-xafta	
3.	Oʻrta Osiyoda antropogonez jarayonlar.	2	3-xafta	
4.	Oʻrta Osiyo ilk paleolit davrida:	2	4-xafta	
5.	Mustʻe davrida Oʻrta Osiyo.	2	1-xafta	
6.	Oʻrta Osiyo soʻnggi paleolit davrida.	2	2-xafta	
7.	Oʻrta Osiyo mezolit davrida	2	3-xafta	
8.	Oʻrta Osiyo mezolit davri madaniyati.	2	4-xafta	
9.	Oʻrta Osiyo neolit davrida.	4	1-xafta	
10	Oʻrta Osiyo neoliti.	2	2-xafta	
11	Oʻrta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xoʻjaligi.	2	3-xafta	
12	Oʻrta Osiyo eneolit davrida.	2	4-xafta	
13	Oʻrta Osiyo bronza davrida.	2	1-xafta	
14	Oʻrta Osiyoda bronza davri yodgorliklari	4	2-xafta	
15	Oʻrta Osiyo ilk temir davrida	2	3-xafta	
16	Oʻrta Osiyo temir davri yodgorliklari	2	4-xafta	
17	Oʻrta Osiyo antik davrda.	2	1-xafta	
18	Oʻrta Osiyo antik davri.	2	2-xafta	
19	Oʻrta Osiyo ilk oʻrta asrlarda.	2	3-xafta	
20	Oʻrta Osiyo rivojlangan oʻrta asrlarda.	2	4-xafta	
21	Oʻrta Osiyo soʻnggi oʻrta asrlarda.	2		
Jami:			46	

Kirish

Oʻzbekiston istiqloлга erishgach, mamlakatimizda juda katta tub sotsial-iqtisodiy oʻzgarishlar yuz berdi. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi qonuni, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” asosida taʼlim tizimida sifat bosqichiga oʻtilib, bu sohada amaliy faoliyatlar boshlanib ketdi. Istiqlol yillarida ilm-maʼrifatga intilib yashagan ajdodlarimizdan qolgan madaniy merosni oʻrganishda ham katta yutuqlar koʻlga kiritildi. Bu borada Respublikamiz Prezidenti va Respublika xukumatining tariximizni, xalq milliy madaniyati va anʼanalarini chuqur oʻrganish, uni keng targʻib etishga qaratilgan qator farmonlari va qarorlari chiqarildi. Ularda ona-Vatanimizning, halqimiz boy tarixini yaxshi oʻrganmay turib, bugungi mustaqillik davri qadriga etmoq hamda yurtimiz istiqbolini koʻra bilmoq mumkin emasligi alohida qayd etilgan.

Qoʻxna va boy tariximizni oʻrganishda, uni ilmiy tahlil qilish va umumlashtirishda tadqiqotchilar asosan ikki manbaga suyanadilar. Uning birinchisi moddiy manba boʻlsa, ikkinchisi yozma manbadir. Tariximizning eng qadimgi, qadimgi va oʻrta asrlar davri asosan moddiy manba materiallari asosida oʻrganiladi. Chunki, tariximizning bir necha yuz ming yillik ilk bosqichlarida hali yozuv boʻlmagan davrlar tarixi faqat arxeologik materiallar asosida oʻrganilib, u davrlar haqida faqat umumiy tushunchalar hosil qilinadi. Taʼkidlash joizki, hatto tariximizni yozuvli

davrining dastlabki ming yilliklarini ham arxeologik materiallarsiz tasavvur etish mumkin emas. Shuning uchun tarixchi-arxeologlar oldida o'ta muhim vazifa turadiki, u ham bo'lsa, uzoq o'tmish tariximizdan guvohlik beruvchi asori-atiqalarni topish, ularni xaritaga tushirish, moddiy madaniyat yodgorliklari majmuasini yaratish, ularning eng muhimlarida keng ko'lamli arxeologik qazishmalar o'tkazish, ularning yoshini aniqlab ilmiy sistemalashtirish va nihoyat ana shu materiallar asosida tariximizning ibtidoiy jamoa, qadimgi va o'rta asrlar davrining dastlabki bosqichlari haqida umumiy va ob'ektiv tasavvurlar berish mazkur kursning mazmun va mohiyatini tashkil etadi.

Oliy ta'limning birinchi bosqichi bo'lgan bakalavriatda O'rta Osiyo arxeologiyasi fanining qamrab olinmagan tomonlari muammoli tarzda, nazariy va seminar mashg'ulotlari asosida o'qitiladi.

Oliy o'quv yurti talabasi nazariy olgan bilimlarini seminar mashg'ulotlar orqali mustahkamlab borishi kerak. Seminar mashg'ulotlariga talaba qanday tayyorgarlik ko'rishi kerak va bu borada nimalarga e'tibor berish kerak? Seminar mashg'ulotlari qay tarzda o'tkazilishi maqsadga muvofiq? Shularni hisobga olib, O'rta Osiyo arxeologiyasi fanidan seminar mashg'ulotlari bo'yicha reja asosida o'quv-uslubiy qo'llanmani nashr etishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Seminar-bu tegishli mavzular bo'yicha talabalarning faol ishtirokida o'tkaziladigan guruhviy mashg'ulotlarning bir shakli. Talaba seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik ko'rish jarayonida quyidagilarga e'tibor berishi zarur:

- berilgan mavzu tarkibidan o'rin olgan, yoritilishi ko'zda tutilgan masalalar mohiyatiga;
- tavsiya etilgan adabiyotlarning rejadagi masalalarni yoritishdagi o'rniga;
- mavzu bo'yicha ma'ruza materiallariga...

Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik davomida talabaning shu mashg'ulot masalalarini qanchalik yoritishi mezon qanday? Bizningcha, talabani qanchalik ko'p yozgani emas, balki qanchalik masalani chuqur tushungani va erkin, lo'nda qilib tushuntira olgani muhim. Mashg'ulotda boshidan oxirigacha o'qib berish talabaning zo'r tayyorgarlik ko'rganidan dalolat bermaydi. O'ylaymizki, seminar mashg'ulotlarining dastlabki kunlaridanoq, talaba yozib, tayyorlanib kelganini og'zaki, mustaqil bayon qilishga odatlanishi kerak. To'g'ri, masalani yoritilishi dastlabki paytlarda o'qib bergandek silliq, ravon chiqmasligi mumkin, ammo jonli, mustaqil, erkin mushohadaga asoslangan holda chiqishi muqarrar.

Talaba seminar mashg'uloti rejasidagi masalani yozma yoritgandan so'ng aynan ushbu masala bilan bog'liq savollarni o'zi tuzishi ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Zero, har qanday savol zaminida ma'lum ma'noda bilim yotadi. Shuningdek, talaba shu seminar mashg'uloti bo'yicha mustaqil tayanch iboralari hamda test savollari tuzishi ham bilimni mustahkamlash uchun xizmat qiladi. Tuzgan savollaringizdan yana guruhdoshingiz seminar mashg'ulotida rejadagi masalni yoritib bo'lgandan keyin ham foydalanishi mumkin. Aniqrog'i, kursdoshingizga savol bilan murojaat qilishingiz mumkin. Seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlikda tarixiy, siyosiy terminlar mohiyatini o'rganish ham zarur hisoblanadi.

Seminar mashg'ulotlari talabalar tomonidan bahsli o'tkazilsa, yanada esda qoladigan bo'ladi. Albatta, talaba bahsli masalalar bo'yicha o'z fikrini bayon qilishga hamda uni asoslashga harakat qilishi kerak.

O'z navbatida talabalar munozaralar yuritish madaniyatini ham egallamoqliklari zarur. Zero, har bir bahs-munozara natijasi murosasizlikka emas, haqiqatni, masala mohiyatini yoritishga xizmat qilishi kerak.

Ushbu uslubiy qo'llanmada mustaqil ta'lim mavzulari ham berildi. Albatta, keltirilgan mustaqil ta'lim mavzularini doirasi kengayishi, takomillashtirilishi ham mumkin. Yana shuni qayd etish lozimki, seminar mavzulari ma'ruza mavzulari bilan aynan bir xil emas. Bundan maqsad shuki, talaba ma'ruzada ko'tarilgan muhim masalalardan birini chuqur va atroflicha o'rganib, seminarga tayyorgarlikda yanada kengroq ma'lumotga ega bo'lishi ko'zda tutilgan.

Hurmatli talabalar! Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma sizni O'rta Osiyo arxeologiyasini chuqurroq o'rganishingizda doimiy hamkoringiz, maslahatchingiz bo'lib qoladi deb umid qilamiz. O'ylaymizki, ushbu o'quv qo'llanma ham juz'iy kamchilik va nuqsonlardan xoli bo'lmasligi mumkin. Bu borada mutaxassislar tomonidan bildiriladigan taklif va mulohazalarni samimiyat bilan qabul qilamiz.

Amaliy mashg'ulotlarning mavzulari:

1-mavzu: Arxeologiya fani predmeti va vazifalari.

Reja:

1. Arxeologiya fanining maqsad va vazifalari
2. Arxeologik manbalar va ularni turlari
3. O'rta Osiyo arxeologiyasini rivojlanishi.

E'tibor bering:

Rejada qo'yilgan masalalarni yoritish uchun quydagilarga e'tiboringizni qarating (keyingi rejalar ostida «E'tibor bering» deyiladi.-tuzuvchilar)

Arxeologiyaning tarix fanini tarkibiy qismi sifatida shakllanishi va rivojlanishi. Arxeologik va yozma manbalar o'rtasidagi farq. Arxeologik yodgorliklar va ularning turlari. Arxeologik tadqiqot uslubiyati. Arxeologik madaniy qatlam. Arxeologik komplekslar va madaniyatlar. Arxeologik sana va davrlash. Arxeologik qatlam va topilmalar yoshini aniqlash uslublari. Arxeologik qazish amaliyotining olib borish usullari. Arxeologiyada qiyosiy uslub. Arxeologik yodgorliklar va topilmalarni yoshini aniqlashda tabiiy fanlar yutuqlaridan foydalanish. Arxeologiya fanining gumanitar va tabiiy fanlar bilan aloqalari. O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar bilan bog'liq eng yirik kashfiyotlar va ularning jahon tarixi va madaniyatini o'rganishdagi ahamiyati. O'zbekiston arxeologiyasining taniqli namoyondalari: V.L. Vyatkin, A.Yu. Yakubovskiy, M.E. Masson, S.P.Tolstov, Ya. G'. G'ulomov, V.A. Shishkin, A.P. Okladnikov, G.A. Pugachenkova, A.N.Bernshtam, V.M. Masson, Yu.A. Zadneprovskiy, A.A. Asqarov, A.R. Muhammadjonov, U.I. Islomov, Yu.F. Buryakov, E.V. Rtveladze, M.R. Qosimov, R.X. Sulaymonov va boshqalar. O'zbekiston arxeologiyasi o'rganilishini tarixshunosligi. Hozirgi bosqichda O'zbekiston arxeologiyasi fani oldida turgan vazifalar va muammolar.

Adabiyotlar:

1. Avdusin D.A. Osnovi arxeologii. M. 1989.
2. Aminjanov M.E. Qadimgi yodgorliklar qissasi. T. 1968.
3. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974.
4. Arxeologlar ikoya qiladi. T. 1974.
5. Kabirov A. Sa'dullaev S. «O'rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.

2-mavzu: Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini o'rganishdagi ahamiyati.

Reja :

1. Insoniyat - tarixida tarixiy madaniy jarayonlar.
2. Arxeologik yodgorliklarning O'rganish ahamiyati.
3. Arxeologiyaning tarixiy-madaniy jarayonlarini o'rganishdagi ahamiyati.

E'tibor bering:

Arxeologik yodgorliklar va topilmalarni yoshini aniqlashda tabiiy fanlar yutuqlaridan foydalanish. Arxeologiya fanining gumanitar va tabiiy fanlar bilan aloqalari. O'zbekistonda

arxeologik tadqiqotlar bilan bog'liq eng yirik kashfiyotlar va ularning jahon tarixi va madaniyatini o'rganishdagi ahamiyati. O'zbekiston arxeologiyasining taniqli namoyondalari: V.L. Vyatkin, A.Yu. Yakubovskiy, M.E. Masson, S.P.Tolstov, Ya. G'. G'ulomov, V.A. Shishkin, A.P. Okladnikov, G.A. Pugachenkova, A.N.Bernshtam, V.M. Masson, Yu.A. Zadneprovskiy, A.A. Asqarov, A.R. Muhammadjonov, U.I. Islomov, Yu.F. Buryakov, E.V. Rtveladze, M.R. Qosimov, R.X. Sulaymonov va boshqalarning tadqiqotlari tarixiy madaniy jarayonlarni o'rganishda.

Adabiyotlar:

1. Avdusin D.A. Osnovo` arxeologii. M. 1989.
2. Aminjanov M.E. Qadimgi yodgorliklar qissasi. T. 1968.
3. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974.
4. Arxeologlar xikoya qiladi. T. 1974.
5. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.

3-mavzu: O`rta Osiyoda antropogenez jarayonlar.

Reja:

1. Fergantrop odamining topilishi va uning O`rta Osiyo arxeologiyasi taraqqiyotida tutgan O`rni.
2. O`rta Osiyoning neandertal tipdagi odamining topilishi.
3. Kromanon odami va uning tarixiy bosqichlari.

E`tibor bering:

Mavzuni yoritishda odamning paydo bo`lishi haqida qadimgi va O`rta asr davri olimlari: Aristotel`, Lukretsiy Kar, Karl Linney, Jems Monbodd, Jan Batist Lamark. CH. Darvinning evolyutsion nazariyasi va F.Engel`s («Maymunni odamga aylanish protsessida mexnatning roli») asari orqali SHO`rolar davri fan olamiga singdirilishi.

Odamning paydo bo`lishi xaqida yangicha qarashlar.

Odamning paydo bo`lishi xaqida arxeologik va paleoantropologik materiallar. Odamsimon maymunlar – driopitekklar. «Darvin driopiteki» Zinjantrop, Pitekantrop, Sinantrop, Neandertallarning topilishi va O`rganilishi. Antropogenlarning bosh chanog`ini rivojlanishi bilan bog`lik omillar: mexnat, olov, gO`shtni pishirib eyishning axamiyati.

Odamning paydo bo`lishi xaqida politsentrik va monotsentrik nazariyalar. Zinjantrop zvenosini paydo bo`lishi.. Odamning paydo bo`lishi sajarasida Neandertal` zvenosi atrofidagi munozaralar va bu masala echimiga aniqliklar kiritishda O`zbekistondan topilgan «Obi-Raxmat 2004 topilmasi»ning axamiyati va uning jaxon ilmiy jamoatchiligi tomonidan «2004 yil ixtirosi» deb e`tirof etilishi.

O`rta Osiyoning tO`rtlamchi davr tabiiy-geografik sharoiti va iqlimi. Xayvonat va O`simliklar dunyosi. Odamzodning ilk ajdodlari tomonidan sarxadlarimizning O`zlashtirilishi. O`zbekistonda paleolit (qadimgi tosh ) davri yodgorliklari, ularni pleystotsen davrining kuyi, O`rta va yuqori bosqichlariga tegishli ekanligi. Sel`ungur, Ko`lbuloq, Teshik-tosh, QO`turbuloq, Omon-qO`ton, Zirabuloq, Obi-Raxmat, XO`jakent, Pal`tau va boshqa paleolit davri yodgorliklari. Teshik-tosh va KO`lbuloqda olib borilgan arxeologik qazishmalar, ularning sanasi va Teshik-toshda «Neandertal` odami» mozorining ochilishi va ko`mish marosimi. Teshik-tosh odamining fashistik ariylar nazariyasini fosh etishdagi axamiyati. Sel`ungurda olib borilgan arxeologik qazishmalar. Sel`ungur mexnat qurollari va ularning arxaik qiyofasi. Sel`ungurda xosil bo`lgan madaniy qatlamlarning sanasi. Sel`ungurda topilgan ilk ajdodlar suyak qoldiqlari. Sel`ungur topilmalariga (odam suyak qoldiqlariga) «Fergantrop» nomini berilishi. «Fergantrop» odamning paydo bo`lishi sajarasida olaxida zveno ekanligi. Uning sanasi masalasidagi fikrlarning xar xilligi. «Fergantrop» va

«Neandertal'» topilmalarining odamni paydo bo'lishi masalasida jaxonshumul ahamiyat kasb etishi va mana shu noyob topilmalar tufayli O'rta Osiyo mintaqasini odamning ilk bor paydo bo'lgan xududlar sirasiga kiritilishi.

Adabiyotlar:

- Avdusin D.A. Osnovo` arxeologii. M. 1989.
Aminjanov M.E. Qadimgi yodgorliklar qissasi. T. 1968.
Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974.
Arxeologlar xikoya qiladi. T. 1974.
Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.

4-mavzu: O`rta Osiyo ilk paleolit davrida:

Reja:

1. O`rta Osiyo paleolit davrida umumiy tavsifi.
2. O`rta Osiyoda ilk paleolit davrini o`rganilishi.
3. O`rta Osiyo ilk paleolit davri makonlari.

E'tibor bering:

O'zbekiston xududlarining tabiiy-geografik sharoiti va iqlimi. To'rtlamchi davr. Hayvonot va o'simliklar dunyosi. Paleolit-qadimgi tosh davri mehnat qurollari. Paleolit davrining bosqichlari. Ilk ajdodlar tomonidan sarhadlarimizni o'zlashtirilishi. Selungur Farg'ona vodiysidagi eng qadimgi ajdodlar manzilgohi. Selungurdan odamzod ilk ajdodlarining suyak qoldiqlarini topilishi va Fergantrop masalasi. Ko'lbuloq manzilgohining quyi qatlamlarida ashel' bosqichi. Selungur va Ko'lbuloqdan topilgan tosh qurollar. Olovning kashf etilishi. Ashel' davri odamlarining mashg'uloti.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A.A. O'zbekiston tarixi. T. 1995.
2. Avdusin D.A. Osnovo` arxeologii. M. 1989.
3. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
4. Sredney Azii epoxi kamnya i bronzo`. M-L. 1966.
5. Islomov U. Kamennox vek Sredney Azii. Sam. 1991.

5-mavzu: Must`e davrida O`rta Osiyo.

Reja:

1. Must`e davri tabiiy shart-sharoitlar
2. Neandertal odami uning mashg`ulotlari
3. O`rta Osiyoda must`e davrini o`rganilishi.

E'tibor bering:

Paleolit davrining must`e bosqichi. Teshiktosh must`e davrining noyob yodgorligi. Teshiktoshda ko'mish marosimi va neandertal odami. Diniy tasavvurlarning ilk ko'rinishi. Teshiktosh odamining fashistik oriylar nazariyasini fosh etishdagi ahamiyati. O'zbekiston xududlarida topilgan must`e davri yodgorliklari-Omonqo'ton, Ko'lbuloqning o'rta qatlamlari, Obirahmat, Qo'tirbuloq, Zirabuloq, Ustyurt va Qizil qum manzilgohlari. Must`e davri tosh ustaxonalari. Kapchigay, Uchtut, Ijond. Must`e davri odamlarining mashg'uloti. Paleolit davrining so'nggi bosqichi (yuqori paleolit). Tabiiy iqlimning o'zgarishi. Bu davrning hayvonot va o'simliklar dunyosi.

Adabiyotlar:

1. Sredney Azii epoxi kamnya i bronzo`. M-L. 1966.

2. Sulaymonov R.X. Pishera obi raxmat. T.
3. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
4. Ranov V.A. Kamenno`y vek Tadjikistana. Dushanbe. 1965.

6-mavzu: O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.

Reja:

- 1) O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrining o`rganilishi
- 2) So`nggi paleolit davri makonlari
- 3) Mehnat quollarini takomillashuvi

E'tibor bering:

Yuqori paleolit davri odamlari hayotida yuz bergan buyuk o`zgarishlar va ibtidoiy jamoachilik tarixining boshlanishi. O`zbekiston xududida topib o`rganilgan yuqori paleolit davri yodgorliklari. Samarqand makoni. Ko`lbuloq manzilgohining yuqori qatlamlari. Ustyurt yodgorliklari - Esen 3. Mehnat quollari. Garpun va sanchiqning kashf etilishi. Yuqori paleolit davri odamlarining mashg`uloti. Yuqori paleolit davrining madaniy - xo`jalik ixtirolari. Irqlarning shakllanishi va unda tabiiy-geografik muhitning roli.

Adabiyotlar:

1. Avdusin D.A. Osново` arxeologii. M. 1989.
2. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
3. Qosimov M. Mnogosloynaya paleoliticheskaya stoyanka kul`bulok v Uzbekistane «Paleolit SSSR». M. 1972.
4. Ranov V.A. Kamenno`y vek Tadjikistana. Dushanbe. 1965.
5. O`zbekiston tarixi. Mualliflar jamoasi. T. 1997.

7-mavzu: O`rta Osiyo mezolit davrida.

Reja:

- 1) O`rta Osiyoda mezolit davrini o`rganilishi
- 2) O`rta Osiyoda mezolit davri san`ati qoyatosh suratlar
- 3) Janubiy O`rta Osiyo mezolit davri yodgorliklari

E'tibor bering:

Mezolit va uning mazmuni. Buyuk muzliklardan keyingi davrda o`rta Osiyoda tabiiy iqlim sharoit. Hayvonot va o`simliklar dunyosi. Mezolit davrida yuz bergan buyuk kashfiyotlar. Urug`chilik tuzumi va aholining turmush tarzi. O`zbekiston xududlarida topib o`rganilgan mezolit davri yodgorliklari -Qo`shilish, Obishir va Machay. Mezolit davri yodgorliklarining xronologiyasi. Mezolit davri mehnat quollari. o`q-yoyning kashf etilishi. Yovvoyi hayvonlarni ko`lga o`rgatishning boshlanishi. Suyakdan yasalgan mehnat quollari. Mezolit davrida ko`mish marosimi. Mezolit davrida tasviriy san`at. Zarautsoy qoya tosh suratlar va ularning diniy, ma`rifiy va ilk estetik tasavvurlar ob`ekti ekanligi.

Adabiyotlar:

1. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
2. Mezolit SSSR – chast` mezolit Sredney Azii i kazakstana. M. 1989.
3. Islamov U.I. Pishera Machay. T. 1975.
4. Annaev T. SHaydullaev SH. «Surxandaryo tarixidan lavxalar. T. 1987.
5. Kabirov A. Drevneyshaya naskal`naya jivopisi zarautsaya. Novosibirsk. 1976.

8-mavzu: SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo mezoliti.

Reja:

- 1) SHarqiy Kaspiybo`yi mezoliti
- 2) Ustyurt mezoliti
- 3) Obshir madaniyati.

E'tibor bering:

O'zbekiston xududlarida topib o'rganilgan mezolit davri yodgorliklari -Qo'shilish, Obishir va Machay. Mezolit davri yodgorliklarining xronologiyasi. Mezolit davri mehnat qurollari. o'q-yoyning kashf etilishi. Yovvoyi hayvonlarni ko'lga o'rgatishning boshlanishi. Suyakdan yasalgan mehnat qurollari. Mezolit davrida ko'mish marosimi. Mezolit davrida tasviriy san'at. Zarautsoy qoya tosh suratlari va ularning diniy, ma'rifiy va ilk estetik tasavvurlar ob'ekti ekanligi.

Adabiyotlar:

1. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
2. Islamov U.I. Obisherskaya kul'tura. T. 1980.
3. Mezolit SSSR-chast' mezolit Sredney Azii i Kazakistana. Moskva-1989.
4. Sredney Azii epoxi kamnya i bronzo`. M. 1966.

9-mavzu: O`rta Osiyo neolit davrida.

Reja:

- 1) Neolit davriga umumiy tavsif
- 2) Jaytun madaniyati
- 3) Xisor madaniyati.

E'tibor bering:

Neolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari. "Neolit inqilobi" - o'zlashtiruvchi xo'jalikdan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tish. Dehqonchilik va chorvachilikning kelib chiqishi va rivojlanishi. Tosh qurollari va ularning ishlash texnikasi. O'rta Osiyo xududlarida neolit davri aholisi xo'jaliligining ikki yo'nalishda rivojlanishining boshlanishi. Jaytun madaniyati. Kaltaminor madaniyati. Kaltaminor madaniyatimanzillarining joylashish tartibi, mehnat qurollari va ularning turlari. Kaltaminorliklarda kulolchilik. Jonbosqala 4 va Tolstov manzilgohlari. Jonbosqala 4 chaylasi va diniy tasavvurlarning ilk ko'rinishi. Tumak-Kichikjik qabristoni va ko'mish marosimi. Kaltaminor madaniyatining xronologiyasi va uning bosqichlari. Kaltaminor madaniyati quyi Zarafshonda. Darboza-kir manzilgohi. Sazagonmakoni. Uchtutdagi neolit shaxtalari. Kaltaminorliklarning G'arbiy Sibir neolit qabilalari va Zarafshon vohasi eneolit davri qabilalari bilan madaniy aloqalari. Zarautsoy, Sarmish, Qoraungursoy, Parkent va Xo'jaobod qoyatosh suratlari va ularda ifodaetilgan estetik va diniy tasavvurlar.

Adabiyotlar:

1. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
2. Masson V.M. Poselenie Jaytun. L. 1971
3. Masson V.M. Drevnezemledel'cheskaya kul'tura Margiyani.
4. M-L. 1959.
5. Avdusin D.A. Osnovo` arxeologii. M. 1989.
6. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.

10-mavzu: SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo neoliti.

Reja:

- 1) Kaltaminor madaniyati
- 2) SHarqiy Kaspiy va Ustyurt neoliti
- 3) Markaziy Farg`ona neolit madaniyati.

E'tibor bering:

O`rta Osiyo xududlarida neolit davri aholisi xo`jaliligining ikki yo`nalishda rivojlanishining boshlanishi. Jaytun madaniyati. Kaltaminor madaniyati. Kaltaminor madaniyatimanzillarining joylashish tartibi, mehnat qurollari va ularning turlari. Kaltaminorliklarda kulolchilik. Jonbosqala 4 va Tolstov manzilgohlari. Jonbosqala 4 chaylasi va diniy tasavvurlarning ilk ko`rinishi. Tumak-Kichikjik qabristoni va ko`mish marosimi. Kaltaminor madaniyatining xronologiyasi va uning bosqichlari. Kaltaminor madaniyati quyi Zarafshonda. Darboza-kir manzilgohi. Sazagonmakoni. Uchtutdagi neolit shaxtalari. Kaltaminorliklarning G`arbiy Sibir neolit qabilalari va Zarafshon vohasi eneolit davri qabilalari bilan madaniy aloqalari. Zarautsoy, Sarmish, Qoraungursoy, Parkent va Xo`jaobod qoyatosh suratlari va ularda ifodaetilgan estetik va diniy tasavvurlar.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.
2. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
3. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. M. 1948.
4. Tolstov S.P. Qadimgi xorazm madaniyatini izlab. T. 1948.
5. Asqarov A.A. «Buxoroning ibtidoiy tarixidan lavxalar. Toshkent. 1974.

11-mavzu:O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi.**Reja:**

1. Ibtidoiy odamlar jamoalarining paydo bo`lishi.
2. Uruf, qabilalarning shakllanishi.
3. O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari xo`jaligi.
4. O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati.

E'tibor bering:

Inson irqalarining kelib chiqishi, ularning xususiyatlari va tarqalishi. Urug` jamoa tuzumining vujudga kelishi. Ilk urug` jamoasi va uning xususiyatlari. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar. Aholi, etnik guruxlar xo`jalik faoliyati. Jins va yoshga qarab mehnatning ijtimoiy taqsimoti. Nikox va oila munosabatlari. Urug`-jamoat tashkiloti va uning ahamiyati. Urug` jamoasini boshqaruv tizimi. Urug` jamoasi davrining ma`naviy madaniyati.

Urug` jamoasining so`nggi bosqichi. Jamiyatning jins va yosh jihatidan tuzilishi. erkaklar uyi, jinsiy mulk. Mehnat turlarining jinsiy bo`linishi. Nikoh va oila. Qalim olish odatining shakllanishi, kelin o`g`irlash nikoh to`ylari. Jamoada ekzogamiya va endogamiya. Oilada ota va tog`aning o`rinlari. Jamoalarning boshqarilishi. Ota va ona tomonidan qarindoshlikni xisoblash. Fratriyalar va bigmenlar. Ibtidoiy jamoa tuzumining emirilishi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yuksalishi. Mulkiy tengsizlik, xususiy mulk, tabaqalarning kelib chiqishi. Boshqaruv tizimi-rahbarlar, lashkarboshlar, qozilar va ruhoniyyat-kohinlar. Urug` va qabila orasidan oqsuyaklarning etishib chiqishi. Urug`chilik huquqlarining buzilishi.

Harbiy demokratiya va uning mohiyati. Jinsiy tengsizlik. Ona urug`i-matriarxatdan, ota urug`i-patriarxatga o`tish jarayoni. So`nggi matriarxat odatlari. Nikox va oila. Monogam oila. Nigoh puli-qalin. Ortokuzen. Nikoh odatlari. Ovunkulat va kuvadaning va urug` tashkilotlari. Urug`

aloqalari o`rnicha qo`shni aloqalar bilan almashuv jarayoni. Qabila ittifoqlarining vujudga kelishi va uning oqibatlari. Urug`chilik tuzumi parchalanayotgan davrdagi ma`naviy-madaniyat. Ma`naviy-madaniyat haqida umumiy tushuncha. Oddiy hisob va geometriya bilimlarining shakllanishi. Metalshunoslikning rivojlanishi Jo`g`rofiya va tabiat haqidagi bilimlar. Afsonalar va geneologiya. San`at, me`morchilik og`zaki ijod. Diniy e`tiqodlar-nagunalizm, hosildorlik e`tiqodi, yo`lboshchilarga sig`inish, shamanizm, totemizm, animizm, va fetishizm.

Qabilalararo birlashmalar. etnik birlashmalarning qadimiy xalqlarga aylanish jarayoni.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.
2. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
3. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm. M. 1948.
4. Tolstov S.P. Qadimgi xorazm madaniyatini izlab. T. 1948.
5. Asqarov A.A. «Buxoroning ibtidoiy tarixidan lavxalar. Toshkent. 1974.

12-mavzu: O`rta Osiyo eneolit davrida.

Reja:

- 1) O`rta Osiyo eneolit davriga umumiy tavsif
- 2) eneolit davri manzilgoxlari va ularni davrlari
- 3) eneolit davridagi me`morchilik
- g) eneolit davrida kulolchilik va tasviriy san`at.

E`tibor bering:

Mehnat qurollari ishlab chiqarishda metallning kashf etilishi va eneolit (mis-tosh) davrining boshlanishi. Ilk metall buyumlar. Ishlab chiqarishga asoslangan eneolit davri jamoalari xo`jaligida inqilobiy o`zgarishlar. Dehqonchilikda omoch va ketmondan foydalanishga o`tish. Xo`jalikda uy hayvonlarining ahamiyatini oshishi. Anov-nomozgoh madaniyati va uning bosqichlari. Qoratepa va Oltintepa. Me`morchilikda ko`p xonali uylarning paydo bo`lishi. Hunarmandchilik va uning tarmoqlari. Kulolchilikda rang-barang naqshinkorlik va ayol ma`budalari-xaykalchalar. Ko`mish marosimlari. Diniy e`tiqodlarda an`anaviy totemizm o`rniga olovga sig`inishlikning kirib kelishi. Eneolit davri yodgorliklarining davrlashtirish. Zarafshon vohasida joylashgan eneolit davri yodgorliklari: Sarazm va Zamonbobo madaniyatlari.

Adabiyotlar:

1. Avdusin D.A. Osnovo` arxeologii. M. 1989.
2. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
3. Masson V.M. Drevnezemledel`cheskaya kul`tura Margiyani.
4. M-L. 1959.
5. Pugachenkova P.A. SHedevro` Sredney Azii. T. 1986.
6. Sredney Azii v epoxu kamnya i bronzo`. M. 1966.

13-mavzu: Janubiy O`rta Osiyo bronza davrida.

Reja:

- 1) O`rta Osiyo bronza davriga umumiy tavsif
- 2) Janubiy Turkmanistonda Namozgox yodgorligi
- 3) Janubiy O`zbekistonda - Sopolli madaniyati.
- g) Janubiy Tojikiston yodgorliklari.

E`tibor bering:

Bronzaning kashf etilishi. Dehqonchilik va xonaki chorvachilikning rivojlanishi. Birinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti. O`rta Osiyo, jumladan Janubiy O`zbekistonda qadimgi dehqonchilik madaniyati va uning o`rta Sharq va Xindiston bilan madaniy aloqalari. Sopollitepa va Jarqo`ton. Jarqo`ton O`zbekiston xududidagi eng qadimgi shahar. Sopoltepa madaniyatining o`zbek davlatchiligining ildizlarini o`rganishdagi ahamiyati. Jarqo`ton arki a`losida shohona saroy qoldig`i va metallurgiya "zavodi". Hunarmandchilik va uning tarmoqlari. Kulolchilikning professional yuksak darajaga ko`tarilishi. To`qimachilik, zargarlik va me`morchilik. Jarqo`tonda otashparastlar ibodatxonasi va uning birinchi jahon dini - zardushtiylikka dahldorligi. Zardushtiylik dinining ilk ko`rinishlari. Ko`mish marosimlar va urf-odatlar. O`zbekiston xududlari zardushtiylikning ilk vatani. Amudaryoning quyi oqimida bronza davri saxroi qabilalar madaniyati. Suvyorgan madaniyati va uning kelib chiqish ildizlari. Jonbos -6, Qamishli -2 va Ko`kcha-2 manzilgohlari. Tozabog`yob madaniyati. Angqa 5, Qavat 3, Ko`kcha 3. Zarafshon vodiysi edgorliklari:Gurdush va Qizil-qir, Mo`minabod va Dashti Qazo qabristonlari. Toshkent vohasida "Achiko`l" va "Nikifirovlar eri", Farg`ona Vodiysida Vodil va Karamko`l qabristonlari. Tozabog`yoblilarning xo`jaligi va madaniy hayoti. Turor-joylar, dehqonchilik va chorvachilik. Qadimgi Xorazmda bonza davri sun`iy sug`orish sistemalarining tashkil topishi. Kulolchilik va metallurgiya. To`qimachilik. Ko`mish marosimlari va diniy e`tiqodi. Tozabog`yob madaniyatining kelib chiqishmasalasi va til muammosi.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A.A. Sopoli-tepa. T. 1973.
2. Asqarov A.A, Abdullaev B. Jarqo`ton. T. 1982.
3. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.
4. Annaev T., SHaydullaev SH. «Surxandaryo tarixidan lavxalar». T. 1997.
5. Masson V.M. Pervobo`tno - obhinno`y stroy na territorii Turkmenii. YUTAKE. VII-tom. Ashgabad. 1956.
6. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.

14-mavzu: SHimoliy O`rta Osiyoda bronza davri.

Reja:

- 1) Zamonbobo madaniyatlari
- 2) Toza bag`yob va Suyargan madaniyatlari
- 3) Kayrakum va CHust madaniyatlari.

E`tibor bering:

O`zbekiston xududlari zardushtiylikning ilk vatani. Amudaryoning quyi oqimida bronza davri saxroi qabilalar madaniyati. Suvyorgan madaniyati va uning kelib chiqish ildizlari. Jonbos -6, Qamishli -2 va Ko`kcha-2 manzilgohlari. Tozabog`yob madaniyati. Angqa 5, Qavat 3, Ko`kcha 3. Zarafshon vodiysi edgorliklari:Gurdush va Qizil-qir, Mo`minabod va Dashti Qazo qabristonlari. Toshkent vohasida "Achiko`l" va "Nikifirovlar eri", Farg`ona Vodiysida Vodil va Karamko`l qabristonlari. Tozabog`yoblilarning xo`jaligi va madaniy hayoti. Turor-joylar, dehqonchilik va chorvachilik. Qadimgi Xorazmda bonza davri sun`iy sug`orish sistemalarining tashkil topishi. Kulolchilik va metallurgiya. To`qimachilik. Ko`mish marosimlari va diniy e`tiqodi. Tozabog`yob madaniyatining kelib chiqishmasalasi va til muammosi.

Adabiyotlar:

1. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.
2. Tolstov S.P. Po drevno`m del`tam Oksa i YAKsarta. M. 1962.
3. Sa`dullaev A. Qadim O`zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1986.
4. Sredney Azii v epoxi kamnya i bronzi. M. 1966.
5. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.

15-mavzu: Janubiy O`rta Osiyo ilk temir davrida.

Reja:

- 1) Ilk temir davrini xususiyatlari
- 2) SHimoliy Parfiya ilk temir davri
- 3) Qadimgi Doxiston ilk temir davri
- g) SHimoliy Baqtriya ilk temir davri.

E'tibor bering:

O`zbekiston xududlari so`nggi bronza ilk temir davri. Temirning kashf etilishi va uning O`rta Osiyo madaniyatini rivojlanishidagi ahamiyati. Qadimgi Xorazmda Amirabod madaniyati. Yakka-Parson 2 manzilgohi. Amirabodlilarning xo`jaligi va madaniy hayoti. Tagisken maqbarasi. Cho`l mintaqasi bronza davri qabilalarining Evraziya chorvador qabilalari bilan madaniy va etnik aloqalari Qadimgi Farg`onada Chust madaniyati. Chust madaniyati Dehqonchilik mikrooazislarining tashkil topishi va ular yoyilgan rayonlar. Chust, Dalvarzintepa, Ashqaltepa va boshqa yodgorliklar. Uy-joy va chust madaniyatida me`morchilik an`analari. Dehqonchilik, chorvachilik va xunarmandchilik turlari. Chust madaniyatining o`ziga xos xususiyatlari. Chust madaniyatining kelib chiqishi masalasida nuqtai-nazarlar. Chust madaniyati tipidagi yodgorliklarning O`rta Osiyo, jumladan O`zbekiston xududlari bo`ylab yoyilishi. Toshkent vohasida Burgulyuk madaniyati. Tuyabo`g`iz makonlari vaularning Chochni shakllanishida tutgan o`rni. Kuchuktepa 1 va Qiziltepa qadimgi Baqtriyaning so`nggi bronza davri va ilk temir davri yodgorliklari. Ko`ktepa va To`rtko`ltepa qadimgi Sug`dning so`ngi bronza va ilk temir davri yodgorliklari. o`troq dehqonchilik viloyatlarining tashkil topishi. Qadimgi Baqtriya, Marg`iyona, Sug`diyona, Qadimgi Xorazm. Ko`chmanchi chorvador qabilalarning dehqonchilik vohalariga kirib kelishi va ariylarmasalasi. o`zbek etnogenezining ilk bosqichi. Janubiy O`zbekistonda ilk temir davri yodgorliklari: Kuchuktepa 2, Bandixon 1, Qiziltepa 2, Tallashkantepa, Jondavlattepaning quyi qatlami. Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridagi ilk temir davri yodgorliklari: Afrasiyobning quyi qatlamlari, Ko`ktepa 2, Daratepa, Sangirtepa, Erqo`rg`onning quyi qatlamlari. Qadimgi Xorazmda ilk temirdavri yodgorliklari: Ko`zali qir, Dingilja, Qalali qir. Qadimgi Farg`onada ilk temir davri yodgorliklari: Elatan, Oqtom va Sufantepa. Ilk temir davrida diniy e`tiqodlar. Zardushtiylik diining moddiy madaniyatdagi ifodasi. Pachmaktepa va Toshtegirma nardushtiyalar ibodatxonalari.

Adabiyotlar:

1. Drevneyshe gosudasrtva Kavkaza i Sredney Azii. M. 1985.
2. Sa`dullaev A. Usad`bi drevney Baktrii. T. 1987.
3. Sa`dullaev A. Qadim O`zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1986.
4. Pugankova G.Reveladze e. Severnaya Baktriya i Taxaristan. T. 1990.
5. Kabirov A. Sa`dullaev S. «O`rta Osiyo Arxeologiya». T. 1990.
6. Asqarov A.A. O`zbekiston tarixi. T. 1995.

16-mavzu: SHimoliy-sharqiy O`rta Osiyo ilk temir davrida.

Reja:

- 1) Ilk temir davrida Sug`diyona
- 2) Farg`onada elatan madaniyati
- 3) Burgulik madaniyati
- g) Xorazmni Amirobod madaniyati
- d) Usturshona yodgorliklari.

E'tibor bering:

O'zbekiston xududlari so'nggi bronza ilk temir davri. Temirning kashf etilishi va uning O'rta Osiyo madaniyatini rivojlanishidagi ahamiyati. Qadimgi Xorazmda Amirabod madaniyati. Yakka-Parson 2 manzilgohi. Amirabodlilarning xo'jaligi va madaniy hayoti. Tagisken maqbarasi. Cho'l mintaqasi bronza davri qabilalarining Evraziya chorvador qabilalari bilan madaniy va etnik aloqalari Qadimgi Farg'onada Chust madaniyati. Chust madaniyati Dehqonchilik mikrooazislarining tashkil topishi va ular yoyilgan rayonlar. Chust, Dalvarzintepa, Ashqaltepa va boshqa yodgorliklar. Cho'l mintaqasi bronza davri qabilalarining Evraziya chorvador qabilalari bilan madaniy va etnik aloqalari Qadimgi Farg'onada Chust madaniyati. Chust madaniyati Dehqonchilik mikrooazislarining tashkil topishi va ular yoyilgan rayonlar. Chust, Dalvarzintepa, Ashqaltepa va boshqa yodgorliklar. Uy-joy va chust madaniyatida me'morchilik an'analari. Dehqonchilik, chorvachilik va xunarmandchilik turlari. Chust madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari. Chust madaniyatining kelib chiqishi masalasida nuqtai-nazarlar. Chust madaniyati tipidagi yodgorliklarning O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston xududlari bo'ylab yoyilishi. Toshkent vohasida Burgulyuk madaniyati. Tuyabo'g'iz makonlari vaularning Chochni shakllanishida tutgan o'rni. Kuchuktepa 1 va Qiziltepa qadimgi Baqtriyaning so'nggi bronza davri va ilk temir davri yodgorliklari.

Adabiyotlar:

1. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T. 1961.
2. Sulaymonov R.X. Drevney Naxsheb. T. 2000.
3. Asqarov A.A. O'zbekiston tarixi. T. 1995.
4. Sa'dullaev A. Qadim O'zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1986.
5. Drevney gosudarstvo Kavkaza i Sredney Azii. M. 1995.

17-mavzu: Janubiy O`rta Osiyo antik davrda.

Reja:

- 1) O'rta Osiyo antik davriga umumiy tavsif
- 2) Parfiya davlati
- 3) Yunon-Baqtriya davlati.

E'tibor bering:

O'rta Osiyo qadimgi (antik) dunyosining o'ziga xos xususiyatlari. O'zbekistonning shimoliy-sharqiy xududlarida qadimgi dehqonchilik vohalarining tashkil topishi. Choch, Qadimgi Fragana Ustrushona. Qadimgi Baqtriya antik davrida. Qadimgi Baktriya yozma manba'larda. Baktriya 1000 shaharli o'lka. Ellin va mahalliy madaniy an'analarning moddiy madaniyatdagi ifodasi. Qadimgi Baqtriyada diniy e'tiqod. San'at, haykaltaroshlik va haykalchalar. Yunon-Baqtriya tangalari va baxtar yozuvi. Ko'chmanchi yuedji qabilalarining Baqtriyaga kirib kelishi va Kushonlar davlati. Kushonlar davri Baqtriyasining shahar va qishloqlari: Ko'xna Termiz, Dalvarzintepa, Xalchayon, Kampirtepa, Zartepa, Ayritom, Xayitobodtepa, Oqqo'rg'on, Mirzaqultepa, Sho'rtepa, Oysaritepa vaboshqalar. Yirik sun'iy sug'orish inshootlarining barpo etilishi Zang kanali. Dehqonchilik va chorvachilik. Hunarmandchilik: kulolchilik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarli, toshtaroshlik, shishasozlik. Shahar me'morchiligi: turor joylar, saroylar, ibodatxonalar. Vima Kadfiz davrida pul isloxi va tovar-pul munosabatlari. Ichki va tashqi savdo. Diniy e'tiqodlar va ko'mish marosimlari. Dalvarzintepa, Ko'xna Termiz va

Kampirtepa nauslari. Qadimgi Baqtriyada buddaviylik dinining tarqalishi. Qoratepa, Fayoztepa, Ayritom va Dalvarzintepa buddaviylik ibodatxonalari. Kushonlar davri Baqtriya madaniyatini shakllanishida ko'chmanchi qabilalarning, ellin va hind-ganjar buddaviylik madaniyatlarining o'rnini. Kushonlar davri san'ati: devoriy suratlar, monumental xaykaltaroshlik, terrakota xaykalchalari. Kushonlar davri Baqtriyasi madaniyatining jahon tsivilizatsiyasida tutgan o'rnini. Qadimgi Sug'diyona antik davrida. Sug'diyona haqida yozma manbalar. Nautaka va Ksenippa. Qadimgi Sug'diyona shahar va qishloqlari: Afrosiyob, Erqo'rg'on, Buxoro, Kitob, Qalai Zoxaki Maron, Romishtepa, Varaxsha, Qo'rg'ontepa va boshqalar. Shahar me'morchiligi: turor joylar, saroy va ibodatxonalar. Yirik sun'iy sug'orishinshootlarini barpo etilishi. Darg'om kanali. Dehqonchilik va chorvachilik. Xunarmandchilik: kulolsozlik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik, shishasozlik. Diniy e'tiqodlar va ko'mish marosimi. Erqo'rg'ondagi otashparastlik ibodatxonasi. Sug'diyonaning kadimgi tangalari va sug'd yozuvi. Qadimgi Sug'diyonaning mozar ko'rg'onlari. Qadimgi Sug'dning ko'chmanchi qabilalar bilan aloqalari. Qadimgi Xorazm antik davrida. qadimgi Xorazm yozma manba'larda. Qadimgi Xorazm shahar va qishloqlari: Qo'yqirilgan qal'a, Ayazqal'a, To'qqal'a, Jonbosqal'a, Xozarasp, Ichanqal'a, Anqaqal'ava Tuproqal'a. Tuproqal'a-qadimgi Xorazm poytaxti. Shahar me'morchiligi: turor joylar, saroy va ibodatxonalar. Xorazmda sun'iy sug'orish inshootlarining rivojlanishi. Dehqonchilik va chorvachilik. Xunarmandchilik: kulolchilik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik, qadimgi Xorazm san'ati va madaniyati. Monumental haykalsozlik, devoriy suratlar, terrakota haykalchalari. Diniy e'tiqod. Ko'mish marosimi va ossuariylar. Xorazm yozuvi va tangalari. To'var-pul munosabatlari. Xorazm va ko'chmanchilar bilan madaniy-xo'jalik va etnik aloqalar.

Adabiyotlar:

1. Kosholenko T.A. Kul'tura Parfi. M. 1966.
2. Stavskiy B.YA. K yugu ot jeleznix varot. M. 1087.
3. Annaev T. SHaydullaev SH. Surxandaryo tarixidan lavxalar. T. 1998.
4. Pidaev SH.R. Sirli kushonlar saltanati. T. 1990.
5. Sa'dullaev A. Qadim O'zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1986.

18-mavzu: SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo antik davri.

Reja:

- 1) Sug'diyona antik davrida
- 2) Xorazm antik davrida
- 3) Toshkent voxasi antik davrida
- 4) Farg'ona antik davrida

E'tibor bering:

Qadimgi Farg'ona (Fraganik) antik davrida. Qadimgi Farg'ona Xitoy yozma manbalarida. Dovuon 70 shaharli o'lka. Qadimgi Farg'onaning shahar va qishloqlari: Axsikent, Koson, Marhamat, Mingtetepa, To'rtko'ltepa, Sho'rabashat va boshqalar. Shahar me'morchiligi va turor joylar. Dehqonchilik va chorvachilik. Hunarmandchilik: kulolchilik, to'qimachilik, metallsozlik. qurol-yaroq va mehnat qurollari. Diniy qarashlar va qoyatoshdagi suratlar. Buyuk ipak yo'li. Qadimgi Choch va Iloq. Qadimgi Choch va Iloq yozma manbalarida. Toshkent vohasi shahar va qishloqlari: Qanqa, Shoshtepa, Kaunchitepa, Kindiktepa, Kavardan, Kul'ata, Changtepa va boshqalar. Shahar me'morchiligi va turor joylar. Qouchi madaniyati. Kulolchilik va metallurgiya. qurol-yaroqlar va mehnat qurollari. Mozar qo'rg'onlar Ko'mish marosimi. Diniy qarashlar. Shoshtepa ibodatxonasi. Toshkent vohasida etnogenetik jarayonlar. O'rta Osiyo ikki daryo oraligi tipining shakllanishi. Dehqonchilik va chorvachilik. Xunarmandchilik: kulolchilik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik,

Qadimgi Xorazm san'ati va madaniyati. Monumental haykalsozlik, devoriy suratlar, terrakota haykalchalari. Diniy e'tiqod. Ko'mish marosimi va ossuariylar.

Adabiyotlar:

1. Muxammadjanov A.R. Qadimgi Buxoro. T.1990.
2. Tolstov S.P. Drevno`y Xorezm. M. 1948.
3. Sulymonov R.X. Drevney Nashxeb. T. 2000
4. Anarbaev A. Farg`ona qadim va o`rta asrlarda.
5. Bulatov. Drevney kuva. T. 1970.

19-mavzu: Janubiy O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.

Reja:

- 1) Ilk o`rta asrlar davriga umumiy tavsif
- 2) Taxariston V-VIII asrlarda
- 3) Dog`iston V-VIII asrlarda

E'tibor bering:

Ilk o`rta asrlar davrida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o`zgarishlarning arxeologik yodgorliklarda aks etishi. Aholining ijtimoiy tarkibi. Badavlat dehqonlarning qasrva qal'alari. Bolaliktepa, Kafir qal'a, Oqtepa, Burgut qal'a. Dehqon qarorgohlari atrofida yangi shaharlarning paydo bo'lishi. Ilk o`rta asrlar davri shahar va qishloqlari: Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab, Qanqa, Eski Termiz, Axsikent, Varaxsha, Kuva, Bolaliktepa, Kofirqal'a, Oqtepa, Burgutqal'a va boshqalar. Ilk o`rta asr shaharlarining tarixiy topografiyasi. Shahar me'morchiligi: turor joylar, saroylar va ibodatxonalar. Buxorxudod va Samarqand ixshidlarining saroylari. Bolaliktepa rasmlari. Jartepa va Kuva ibodatxonalar. Kuyavqo'rg'on xaykallari. Terrakota xaykalchiligi, obrazlar va simvollar. Dehqonchilik va sun'iy sug'orish inshootlari. Xunarmandchilik: kulolchilik va shishasozlik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik, duradgorlik. Sug'd, Buxorxudod, Kesh, Shosh va Farg'ona tangalari. Eftalit va Turk xoqonlarining tangalari. Ichki va tashqi savdo. Buyuk ipak yo'li va uning shimoliy tarmog'ining tashkil topishi. Ettisuv va Sharqiy Turkistonda sug'd savdo faktoriyalari. Ilk o`rta asr bitiklari. Ilk o`rta asrlar davrida etnogenez masalalari. Rivojlangan o`rta asrlar davri shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi. o`rta asr yozma manbalari shaharlarning tarixiy topografiyasi to'g'risida. Yozma manbalarda qayd qilingan shaharlar va ularning lokalizatsiyasi. O'zbekiston xududidagi o`rta asr shaharlari: Samarqand, Buxoro, Robinjon, Qanqa, Binket, Tunket, Axsikent, Termiz, Kat, Xozarasp va boshqalar. Mudofaa inshootlari. Devori qiyomat, kampir devorlar. Shahar memorchiligi: turor joylar, saroylar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar. urilishda pishiq g'ishtdan keng foydalanishga o'tish va memorchilikda yangi imkoniyatlarga yo'l ochilishi. Ismoil Somoniy maqbarasi – sharq memorchiligining noyob durdonasi. Arab ota kompleksi. o'yma ganchkorlik. Uy va binolarni bezatishda geometrik shakldagi naqshlarning keng yoyilishi. Afrosiyobda Samarqand hukmdori saroyining ochilishi. Termizshohlar saroyi - me'morchilikning noyob yodgorligi o`rta asrlarda shahar obodonchiligi. Dehqonchilik. Sun'iy sug'orishinshootlari. o`rta asr shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti. Kulolsozlikda sopol idishlarga sir berishlikning kashf etilishi.. Ichki vaavdo. Islom dini. Jo'me masjidlar va nomozgohlar. Musulmon qabristonlari. XIV - XV asrlarda O'zbekiston shaharlari: Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Urganch, Toshkent, Shahruxiya, Axsikent va boshqalar. Samarqand - Amir Temur saltanatining poytaxti. Shaharlarda monumental me'morchilik. Go'ri Amir, Bibi Xonum, Shohizinda, Ko'k saroy. Ulug'bek madrasasi va Ulug'bek rasatxonasi. Amir Temur va temuriylar davrida barpo etilgan Samarqand bog'lari. Shahar obodonchiligi va bozorlar. Dehqonchilik va sun'iy sug'orish inshootlari. Hunarmandchilik. Kulolchilikda yangi izlanishlar. To'qimachilikning rivojlanishi.

Metallsozlik: qurol-yaroqlar ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishi. Kundalik ehtiyoj buyumlar ishlab chiqarishning yuksalishi. Shishasozlik. Zargarlik. Tovar-pul munosabatlari. Ichki savdo. Buyuk ipak yo'li va tashqi savdo tarakqiyotidagi yangi imkoniyatlar.

Adabiyotlar:

1. Anaev T. Rannesrednevekovo`e poselenie severnogo Toxaristana. T. 1988.
2. Al'baum. Balik-tepa. T. 1960.
3. Annaev T, SHaydullaev SH. Surxandaryo tarixidan lavxalar.
4. A. Gubaev. Raskro`votsa tayno` zamka Ak-tema. Ashxabad. 1981.
5. Gafurov. Tadjiki. M. 1973.

20 - mavzu: SHimoiy-sharqiy O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.

Reja:

- 1) Ilk o`rta asrlarda Sudiya
- 2) Ilk o`rta asrlarda Ko`xna Xorazm
- 3) Ilk o`rta asrlarda Toshkent voxasi
- g) Ilk o`rta asrlarda Farg`ona
- d) Ilk o`rta asrlarda Usturshona.

E'tibor bering:

Ilk o`rta asrlar davrida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlarning arxeologik yodgorliklarda aks etishi. Aholining ijtimoiy tarkibi. Badavlat dehqonlarning qasrva qal'alari. Bolaliktepa, Kafir qal'a, Oqtepa, Burgut qal'a. Dehqon qarorgohlari atrofida yangi shaharlarning paydo bo'lishi. Ilk o`rta asrlar davri shahar va qishloqlari: Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab, Qanqa, Eski Termiz, Axsikent, Varaxsha, Kuva, Bolaliktepa, Kofirqal'a, Oqtepa, Burgutqal'a va boshqalar. Ilk o`rta asr shaharlarining tarixiy topografiyasi. Shahar me'morchiligi: turor joylar, saroylar va ibodatxonalar. Buxorxudod va Samarqand ixshidlarining saroylari. Bolaliktepa rasmlari. Jartepa va Kuva ibodatxonalari. Kuyavqo'rg'on xaykallari. Terrakota xaykalchiligi, obrazlar va simvollar. Dehqonchilik va sun'iy sug'orish inshootlari. Xunarmandchilik: kulolchilik va shishasozlik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik, duradgorlik. Sug'd, Buxorxudod, Kesh, Shosh va Farg'ona tangalari. Eftalit va Turk xoqonlarining tangalari. Ichki va tashqi savdo. Buyuk ipak yo'li va uning shimoliy tarmog'ining tashkil topishi. Ettisuv va Sharqiy Turkistonda sug'd savdo faktoriyalari. Ilk o`rta asr bitiklari. Ilk o`rta asrlar davrida etnogenez masalalari. Rivojlangan o`rta asrlar davri shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi. o`rta asr yozma manbalari shaharlarning tarixiy topografiyasi to'g'risida. Yozma manbalarda qayd qilingan shaharlar va ularning lokalizatsiyasi. O'zbekiston xududidagi o`rta asr shaharlari: Samarqand, Buxoro, Robinjon, Qanqa, Binket, Tunket, Axsikent, Termiz, Kat, Xozarasp va boshqalar. Mudofaa inshootlari.

Adabiyotlar:

1. Samarqand tarixi 1-qism. T. 1971.
2. SHishkin V.A. Varaxsha. M. 1963.
3. Al'baum L.I. Jivospis' Afrasiyaba. T. 1975.
4. Anarbaev A. Farg`ona qadim va o`rta asrlarda. 2001.
5. Filonovich M. Toshkent zarojdenie i ravzivitie goroda i gorodskoy kul'turo`. T. 1983.
6. Gorodishya Toprakkala. M. 1981.
7. Drevnosti CHorvaka. T. 1976.
8. Nerazik. Selsikie jilishe v Xorazem. M. 1976.
9. Nil'sen. Arxitektura Sredney Azii V-XII. T. 1966.

21-mavzu: O`rta Osiyo o`rta asrlarda. (12-18 asrlar)

Reja:

- 1) O`rta Osiyo shaharlari rivojlanishi
- 2) Me`morchilik va hunarmandchilik
- 3) IX-XVIII asrlarda iqtisod va madaniy xayot.

E'tibor bering:

O`rta asrlar davrida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o`zgarishlarning arxeologik yodgorliklarda aks etishi. Aholining ijtimoiy tarkibi. O`rta asrlar davri shahar va qishloqlari: Samarqand, Buxoro, Kesh, Naxshab, Qanqa, Eski Termiz, Axsikent, Varaxsha, Bolaliktepa, Kofirqal`a, Oqtepa, va boshqalar. O`rta asr shaharlarining tarixiy topografiyasi. Shahar me`morchiligi: turor joylar, saroylar va ibodatxonalar. Dehqonchilik va sun`iy sug`orish inshootlari. Xunarmandchilik: kulolchilik va shishasozlik, to`qimachilik, metallsozlik, zargarlik, duradgorlik. Sug`d, Buxorxudod, Kesh, Shosh va Farg`ona tangalari. Ichki va tashqi savdo. Rivojlangan o`rta asrlar davri shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi. o`rta asr yozma manbalari shaharlarning tarixiy topografiyasi to`g`risida. Yozma manbalarda qayd qilingan shaharlar va ularning lokalizatsiyasi. O`zbekiston xududidagi o`rta asr shaharlari: Samarqand, Buxoro, Robinjon, Qanqa, Binket, Tunket, Axsikent, Termiz, Kat, Xozarasp va boshqalar. Mudofaa inshootlari. Devori qiyomat, kampir devorlar. Shahar memorchiligi: turor joylar, saroylar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar. qurilishda pishiq g`ishtdan keng foydalanishga o`tish va memorchilikda yangi imkoniyatlarga yo`l ochilishi. Ismoil Somoniy maqbarasi – sharq memorchiligining noyob durdonasi. Arab ota kompleksi. o`yma ganchkorlik. Uy va binolarni bezatishda geometrik shakldagi naqshlarning keng yoyilishi. Afrosiyobda Samarqand hukmdori saroyining ochilishi. Termizshohlar saroyi - me`morchilikning noyob yodgorligi o`rta asrlarda shahar obodonchiligi. Dehqonchilik. Sun`iy sug`orishinshootlari. o`rta asr shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti. Kulolsozlikda sopol idishlarga sir berishlikning kashf etilishi.. Ichki vaavdo. Islom dini. Jo`me masjidlar va nomozgohlar. Musulmon qabristonlari. XIV - XV asrlarda O`zbekiston shaharlari: Samarqand, Shahrisabz, Buxoro, Urganch, Toshkent, Shahruxiya, Axsikent va boshqalar. Samarqand - Amir Temur saltanatining poytaxti. Shaharlarda monumental me`morchilik. Go`ri Amir, Bibi Xonum, Shohizinda, Ko`k saroy. Ulug`bek madrasasi va Ulug`bek rasatxonasi. Amir Temur va temuriylar davrida barpo etilgan Samarqand bog`lari. Shahar obodonchiligi va bozorlar. Dehqonchilik va sun`iy sug`orish inshootlari. Hunarmandchilik. Kulolchilikda yangi izlanishlar. To`qimachilikning rivojlanishi. Metallsozlik: qurol-yaroqlar ishlab chiqarishning yo`lga qo`yilishi. Kundalik ehtiyoj buyumlar ishlab chiqarishning yuksalishi. Shishasozlik. Zargarlik. Tovar-pul munosabatlari. Ichki savdo. Buyuk ipak yo`li va tashqi savdo tarakqiyotidagi yangi imkoniyatlar.

Adabiyotlar:

1. Belenitskiy, Bentovich, Bol`shakov. «Srednevsokovo`y gorod Sredney Azii». L. 1973.
2. Lunina S.B. Goroda yujnogo sogda v VIII-XII vv. T. 1984.
3. Atagariev E. Drevno`y Dagistan. Ashgabad. 1983.
4. Maxammadjanov, Mirzaaxmedov, Adilov. Gorodiha Paykent. T. 1988.
5. Karimov SH, SHamsiddinov R. Vatan tarixi II-qism. T.
6. Axmedov B. Gosudarstvo kochevo`x uzbekov. M. 1965.
7. Ivanov P. Ocherki po istorii Sredney Azii. M. 1958.

Ilova: talaba tomonidan amaliy mashg`ulot mavzularining 4 tasi o`zlashtirilishi shart.

Amaliy mashg`ulotlar uchun o`quv-uslubiy texnologik xarita.

№	Seminarlar mavzusi	Soat	O`tish muddati	Ko`rgazmali qurol	Nazorat turi
1.	O`rta Osiyo Arxeologiyasi fani predmeti va vazifalari.	2	1-xafta	Mavzuga oid schexa	
2.	Arxeologiya fanining tarixiy-madaniy jarayonlarini o`rganishdagi ahamiyati.	2	2-xafta	Madaniy jarayonlarni ifodalovchi rasmlar	
3.	O`rta Osiyoda antropogenez jarayonlar.	2	3-xafta	Odanzod tiplari aks etgan suratlar.	
4.	O`rta Osiyo ilk paleolit davrida:	2	4-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
5.	Must`e davrida O`rta Osiyo.	2	1-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
6.	O`rta Osiyo so`nggi paleolit davrida.	2	2-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
7.	O`rta Osiyo mezolit davrida	2	3-xafta	Mavzuga oid tematik karta	J.n
8.	SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo mezoliti.	2	4-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
9.	O`rta Osiyo neolit davrida.	4	1-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
10.	SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo neoliti.	2	2-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
11.	O`rta Osiyoning tosh davri qabilalari moddiy madaniyati va xo`jaligi.	2	3-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
12.	O`rta Osiyo eneolit davrida.	2	4-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
13.	Janubiy O`rta Osiyo bronza davrida.	2	1-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
14.	SHimoliy O`rta Osiyoda bronza davri	4	2-xafta	Mavzuga oid tematik karta	J.n
15.	Janubiy O`rta Osiyo ilk temir davrida	2	3-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
16.	SHimoliy-sharqiy O`rta Osiyo ilk temir davrida	2	4-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
17.	Janubiy O`rta Osiyo antik davrda.	2	1-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
18.	SHimoliy-SHarqiy O`rta Osiyo antik davri.	2	2-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
19.	Janubiy O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	3-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
20.	SHimoiy-sharqiy O`rta Osiyo ilk o`rta asrlarda.	2	4-xafta	Mavzuga oid tematik karta	
21.	O`rta Osiyo o`rta asrlarda.	2		Mavzuga oid tematik karta	J.n
Jami:					46 soat

MA`RUZALAR KURSI

1 - Mavzu: ARXELOGIYA FANI VA UNING VAZI FALARI.

R e j a:

- 1.Arxeologiya fani va uning vazifalari.
- 2.Arxeologiya va tarixiy fanlar.
- 3.Arxeologiya va tabiiy fanlar.
- 4.Antropogenez —odamning paydo bulishi va rivojlan — ishi.

Arxeos, logos, antropologiya, numizmatika, radiouglerod (S—14) metodi, dendroxrologiya, matematik — statistika, arxeoy, paleozoy, mezozoy, kaynozoy, driopitek, avtropolitek, zinjanthrop, olduvay, pitekantrop, sinantrop, neandertal, kramanon.

Kishilik jamiyatining kelib chikishi juda utmishga borib takaladi. Utmishni urganish esa davrimiznimng eng dolzarb masalalaridan biridir. Arxeologiya fani tarixiy fanlarning tarkibiy kismi bulib, ijtimoiy fanlar orasida aloxida urin tutadi. Arxeologiya imlosi «arxayos» — kadimgi «logos»fan degan ikkita kadimgi grekcha suzning birikmasidan tarkib topgan bulib, kadimgi bilimlar xakidagi fan degan ma'noni anglatadi. Arxeologiya fani tugrisida xususan kishilik jamiyatini davrlashtirish xakidagi dastlabki malumotlar yunon olim — faylasuflari xususan Demokrit,Lukretsey asar —larida uchraydi. Garbiy Evropada arxeologiya fani asoslarining shakllanish boskichi XIV —XU asrlarga ya'ni uygonishdavriga tugri kelsa, kishilik jamiyatining turli davrlarini moddiy madaniyat namunalari asosida urganadigan fan sifatida XVIII asrda tulik shakllangan. Rossiyada kadimgi madaniyat namunalariga kizikish Pyotr 1 zamonida, shu jumladan Sibir kadimiyotlarini tuplash bilan boshlangan edi. Vatanimiz xududida ilmiy asosda amalga oshirilgan ilk arxeologik tadkikotlar V.L.Vyatkin faoliyati bilan boglik.Birinchi jaxon urushi arafasida V.L.Vyatkin boshchiligida Samarkandning Chuponota mavzesida Ulugbek rasadxonasi koldigini kazib ochilishi olamshumuml kashfiyot edi. V.L.Vyatkinga kadar N.I.Vselovskiy, P.I.Lerx, L.N.Zinin va boshkalar tomonidan

Poykent, Afrosiyob va boshka yodgorliklarda olib borilgan izlanishlar asosan nodir kadimiy buyumlarni tuplash va bu buyumlar orkali Peterburg va Moskva muzeylarini boyitishdan iborat bulgan. Uzbekiston Respublikasida arxeologiya fanining shakllanishida S.P.Tolstov, M.E.Masson va Ya.G.Gulomovlarning xiz —

mati goyatda cheksizdir. XX asrning 30 — yillaridan boshlab Xorazmda (Ya.G.Gulomov va T.Mirgiyozov ishtirokida) S.P.Tolstov va M.E.Masson boshchiligida Ayritom va Kuxna Termizda (Surxondaryo viloyati) keng kulamda arxeologiya tadkikotlarning amalga oshirilishi Vatanimizda arxeologik tadkikotlar markazlarining shakllanishiga zamin tayyorladi.

2Arxeologiya va tarixiy fanlar. Arxeologiya fani tarixiy fanlardan etnografiya, numizmatika, tarixiy antropologiya, ijtimoiy fanlardan shuningdek, ling — vistika(tilshunoslik)va sharkshunoslik bilan chambarchas bog'liq. Arxeologiya fani moddiy madaniyat na — munalari asosida insoniyat tarixini urganadi. Moddiy madaniyat namunalariiga ibtidoiy davr odamlarining tosh kurollaridan tortib, me'moriy inshootlar shaklida etib kelgan arxetektura yodgorliklari kiradi. Arxeologik manbalarni (skif kurgonlari yoki Urta Osiyoning shi — moliy xududlarida istikomat etgan sak kabilalari koldirgan dafinalar) kulyozma manbalarda (grek tarixchilari Gerodot, Strabon, Kvint Kurtsiy Ruf, Axmoniyalar eroni yozma manbalari) mavjud ma'lumotlarni sol — ishtirish yoki kiyosiy takkoshlash juda muxim — dir.Arxeologik manbalarni yozma ma'lumotlar orkali solishtirish tufayli kabila,elatl va xalklarni istikomat et — gan xududlarini, ularning tarkibini, migratsiya jarayonlari va yullarini anik ashyoviy manbalar orkali tasdiklash yokirad etish mumkin. Bu borada kazuv jarayonida , tuplangan antropologik ashyoviy man — balarning axamiyati goyatda muximdir, arxeologik — yaning tarixiy antropologiya va etnografiya bilan chambarchas bog'liq tomoni xam ana shundadir. Arxeologiya shuningdek numizmatika (grekcha no — mos — nymisma — tanga degani) tangashunoslik fani bilan xam chambarchas bog'likdir. Xozirda jaxon iuzeylari va kutubxonalarida saklanayotgan ming — minglab kolleksiyalarning aksariyat kismi asosan arxeologik tadkikot ishlari orkali tuplangan. Numiz — matika fanida arxeologik tadkikotlarga xos bulgan usullar (tanga pullarni tasniflash, tanga pullarni muomalada bulish davrlarini aniklash va x.k.) kul — lanilsa, numizmatik ashyoviy manba uz navbbatida xar bir katlam yoki butun bir inshootni, aloxida xar bir moddiy madaniyat namunasini bunyod etilgan, yasalgan va foydalanilgan sanalarni anik(absolyut) rakamlarda aniklashda muxim omil bulib xizmat kiladi.

Arxeologiya shuningdek tilshunoslik (tilshunoslik fanida toponimiya) sharkshunoslik (ayniqsa urta asrlar davri arab, fors va kadimgi uzbek tili manbalarida bitilgan malumotlar) san'atshunoslik (san'atning paydo bulishi, yukori tosh asri va x.k.) fanlari bilan bog'liq va birbirini yangi ma'lumotlar orkali tuldirib boradi.

3. Arxeologiya va tabiiy fanlar. Arxeologiya shuningdek geologiya, geografiya, matematika, fizika va biologiya fanlari bilan xam bog'likdir. Geologiya va uning bir bulagi turtlamchi geologiya

metodlari arxeologiya fanining muxim davrlari paleolit, mezolit davrlarini yoritishda keng qullaniladi. Er kurrasining shakllanishi, tog'lar va ulardagi ibtidoiy davr odamlari uchun boshpana bulib xizmat qilgan gor makonlarning shakllanishi, tosh kurollar tarkibini aniklash va boshkalar bevosita geologiya faniga tayangan xolda yoritiladi.

Arxeologiya fani shuningdek geografiya (tarixiy geografiya) bilan xam bog'likdir. (Kadimgi davlatlar xududlarini, kadimgi sivnizatsiyalar asosini tashkil etgan shaxarlar joylashishi, savdo yullari va migratsiya jarayonlari xaritalarini yaratish shular jumlasidandir). Arxeologiya fanida matematik — statistika juda keng qullaniladi. Bunga misol etib 1965 yilda Marselda (Frantsiya) arxeologik ashyoviy manbalarni xisobga oluvchi markazni kursatib utishning uzi kifoya. Arxeologiya fanida fizika fanining eng kup kul — laniladigan metodlaridan biri radiouglerod S—14 metodi xisoblanadi. Bu metod orkali xosil buladigan sana radio karbon sanasi deb xam ataladi.

Biologiya fanining muxim tarmogi antropologi yadan tashkari arxeologiya biologik metodlardan biri dendroxronologiya bilan xam juda bog'lik. (Dendro —daraxt degani). Bu metod daraxt tanasida mavjud xalkalar orkali sanani aniklaydi.

Dendroxronologiya metodi inshootlar asosan yogoch dan kurilgan xududlarda keng qullanilgan va bu mintakalarda mavjud inshootlar xronologiyasi aniklashda katta muvaffakiyatlarga erishilgan. Bu usul Sharkiy Evropa xususan Novgorod shaxri arxeologik obidalarining yoshini aniklashda juda keng qullanilgan. Dendroxronologiya soxasida Rossiya Federatsiyasida muxim asarlar yozgan olim B.A.Kolchm xisoblanadi. Arxeologiya fanida ximik — texnologik metodlar xam juda keng qullaniladi. Tuprok va sopol buyumlar tarkibini aniklash, metall va shisha idishlar tarkibini urganish (bu spektrall analiz deyiladi). Devoriy rang tasvir (Afrosiyob, Varaxsha, Bolaliktepa suratlari) va xaykaltaroshlik (Kuxna Niso, Xolchayon, Tuprokkal'a va Panjikent) kabi san'at namunalarini kotirish va muzey eksponati xolatiga keltirishni misol kilib keltirishni uzi kifoyadir.

Arxeologiya shuningdek «aerofoto metodi» ya'ni kadimiy voxa va daryo, kanal uzanlarini samolyotdan turib suratga olish xam juda muxim urin tutadi. «Radiomagnit metodi» (aerofoto va radiomagnit metodlar).

4. Antropogenez — odamning paydo bulishi va rivojlanishi. Olimlarning ilmiy farazlariga kura, biz yashab turgan er 5,5 mlrd.yil mukaddam paydo bulib, dastlab unda xech kanday xayot bulmagan. Er tarixi geologik jixatdan arxey, paleozoy, Mezozoy va kaynozoy eralariga bulinadi. Arxey erasida — oddiy tirik mayjudotlar, paleozoyda suvda va kuruklikda ya — shovchi xayvonlar, mezozoyda sudralib yuruvchilar paydo buladi. Er tarixining kaynozoy erasida sut emizuvchi xayvonlar tarkaladi. Kaynozoy erasi uz navbatida uchlamchi va turtlamchi boskichlarga bu linib, uchlamchi boskich 50 — 60 million yil, turtlamchi boskich 3 — 3,5 million yilni uz ichiga oladi. Er tarixi dagi eng buyuk tarixiy vokea xayvonot dunyosidan odamzodning ajralib chikishidir.

Turtlamchi boskich boshlarida juda kulay iklim vujudga kelgan. Pireney yarim oroli, Xitoy subtropik, Osiyo va Afrikaning katta kismi tropik mintakalar edi. Mavjud mayjudot maymunlar orasida «driopitek» (daraxtda yuruvchi maymun) odamzodning eng dastlabki vakili xisoblanadi. (Driopitek tana suyagi koldiklari 1856 yilda frantsuz paleantologi Lorte kashfiyotlari orkali raalum bulgan).

Insoniyat shakllanishidagi ikkinchi boskich avstrolopitek (janub maymuni) deb ataladi, Bu topilma 1924 yili janubiy Afrikada amalga oshirilgan tadjikotlar orkali ma'lum. Ibtidoiy davr odamning shakllanishidagi uchinchi boskich zinjanthrop nomi bilan ma'lum. (zinjanthrop ishbilarmun odam degani). Bu kashfiyot 1959 - 1960 yillarda Sharkiy Afrikaning Olduvay deb nomlangan darasida ingliz olimi L.Liki tadjikotlari tu fayli aniklandi. Bu «ishbilarmun odamlar» arxeantropolar (arxeos — dastlabki, antropos — odam) toshdan mexnat kurollari yasash kobilyatiga ega bulgan. Zinjanthropning suyak tuzilishi va bosh suyagi kup jixatdan undan keyin shakllangan odam — pitekanthrop (ikki oyoklab yuruvchi maymun odam)ga yakinlashadi. Zinjanthrop topilgan Olduvay darasi va unda urganilgan katlamlar radiouglerod (S—14) usuli yordamida 2,2 million yoshga teng deb aniklangan. Zinjanthropdan keyingi odamning shakllanishi pitekanthrop deb nomlangan.(Pitekanthrop —ikki oyoklab yuruvchi maymun odam) Bu kashfiyot 1890 yilda gollandiyalik olim Evgeniy Dyubua tomonidan Indoneziyaga karashli Yava orolida kashf etildi. Shu bois bu topilma — koldik Yavantrop yoki Yava odami xam deb ataladi. Odamzodning bu ajdodi boldir suyaklarining tuzilishiga karaganda ikki oyoklab yurgan degan xulosaga kelin — gan. Pitekanthrop miya xajmi 900 sm³, tashkil etib, yoshi 1 million yilga teng deb aniklangan. Insoniyat tarrikiyoti tarixidagi navbatdagi boskich sinantrop (Xitoy odami) deb nomlangan.

Odam tana suyagining bu topilma koldigi 1929 yilda Pekin yakinidagi Chjousoudyan mavzeda kazib urganilgan. Shuningdek bu xududda 40 dan ortik

Xitoy odamlari tana yagi koldiklari , tosh kurollar, xayvon suyaklari va kalin olov izlari koldiklari xam kazib topilgan. Sinantropning yoshi davrimizdan 500 — 600 ming burungi davrga oid bulib, uning bosh suyak xajmi 1100— 1200 sm³ tashkil etgan. Neandertal odam (XIX asrning 70 — yillarida Germaniyaning Neander daryosi xavzasida kashf etil gan) insoniyat tarixiy tarakkiyotida oliy boskich xisoblanadi. Neandertal odami shakllangan davri davrimizdan 100 — 40 ming yilliklarga tugri keladi. Xozirda fanda neandertal odamining 6 xilini biladi. (kramonon va boshkalar).

2 - Mavzu: PALEOLIT DAVRI (2 soat)

R e j a:

1. Paleolit davri va uni davrlashtirish masalalari.
2. Ilk tosh asri va bu davr gor makonlari.
3. Urta tosh asri va urta tosh asri makonlari.
4. Yukori paleolit. San'atning paydo bulishi.

TAYANCH SUZLAR:

Palyos, yitos, ashel, urta va sunggi ashel davrlari, kul chuk mori, muste yukori paleolit, chukmoktosh, ob — sidian, bazalt, nayza, karmok(garpun) termachilik, ovchilik, balikchilik.

Kishilikning eng kadimgi tarixi paleolit deb ataladi. U grekcha palyos — kadimgi va yitos — tosh degan ikki iboradan tashkil topgan. Arxeologik nuktai — nazardan kadimgi tosh asri uch davrga bulinadi. Ilk tosh asri: urta tosh asri: YuKORI TOSH ASRI, Ilk tosh asri yoki ashel davri.

Ashel turkumidagi kurollar dastlab Frantsiyada topildi. (Frantsiyaning Amen ulkasidagi Sent — Ashel kishlogi) va shu bois ilk urganilgan makon nomi bilan ashel kurollari yoki ashel davri deb nomlangan. Ashel davri tosh kurollari yassi tuxumsimon kilib ishlangan, uchi uchli, nayzasimon, karama — karshi tomonlari esa yugonrok tuxumsimon bulib, olimlar bu kurolga kul boltasi yoki kul chukmori deb nom berishgan. Ana shu kurol yordamida ibtidoiy ajdodlarimiz yirik xayvonlarga karshi ov kilganlar, ulja xayvon gushtini maydalagan va boshka vazifalarni bajargan.

Arxeolog va geologlarning xisobiga kura, ashel davri bundan 1 million yil burun boshlanib, mil.aw.200 —100 minginchi yillargacha davom etgan.50-60-yillar arxeologtk adabiyotlarida (shu jumladan uzbek tiliga tarjima kilingan A.V.Artsixovskiyning «Arxeologiya asoslari» darsligida) kadimgi tosh davrining

keyingi boskichi shell deb nomlanar edi. (Shell Frantsiyada ilk bor urganilgan gor makon nomi). Yangi adabiyotlarda shell atamasi ishlatilmasdan urta va sunggi Ashel davrlari deb keng kullanilmokda. Insoniyatning eng kadimgi gor makoni Janubiy Afrika Olduvay makoni xisoblanib, Ashel davridan kariyib 1,2 million burungi davrga mansubdir.

Olduvay makoni odamlarning dastlabki kurollarni ixtiro etganligini kursatsa, Ashel davrining insoniyat tarixidagi eng katta yutuklaridan biri — olovning ixtiro kilinishi xisoblanadi. Bu antropogenez jarayonida (Xitoy) sinantrop odami davriga tugri keladi. Chjoukoudyan (Pekin atrofi) da urganilgan bu makon yoshi bundan 500 — 600 ming yil oldingi davriga tugri keladi.

Sharkiy Evropada kishilik jamiyatining eng kadimgi koldiklari Kavkaz orti respublikalari va Krimda juda yaxshi urganilgan.

Urta tosh asri. Arxeologik davrlanishga kura muste davri. (Muste — Frantsiyada utgan asrda urganilgan gor — makon nomi "Atlas pervobitnogo cheloveka") Yangi malumotlarga kura muste davri asrimizdan burun 70.000 — 32.000 davr oraligida sodir bulgan. Ba'zi bir adabiyotlarda davrimizdan 100 ming yil awal boshlangan deb kur satilgan. Muste davri arxeologiya fani davriy tizimida ibtidoiy tuda davrining sunggi boskichidir.

Antropogenez jarayonida muste davri neandertal odamning tulik shakllangan davridir. Neandertal odami. Neander (Germaniya) daryosi soxilidagi ilk bor odam tana suyagi topilgan joy makon. Atlas pervobitnogo cheloveka kitobidagi neandertal odam va ularning gor makonlari . Bu davr tosh kurollari — asosiy tosh uzakdan taroshlab (uchirib) olish xisobiga yaratilgan.

Yashash joylari: keyingi tadkikotlar shuni kursatmokdagi, muste neandertallari gorlarda xam, ulkan mamont suyaklaridan yasalgan turar joy — chumalarda xam istikommat kilganlar. Bu davrda odamlar olovni saklabgina kolmasdan balki kuruk yogochni bir —biriga ishkallash yuli bilan yoki chakmok toshni bir —biriga urush natijasida olov xosil kilganlar. Urta tosh asri kishilarining asosiy mashguloti mamont, bugu, bezon, tog echkisi va boshka xayvonlarni ovlab kun kurish bulib, ovchilik ular xujaligidan muxim urin tutgan. Asosiy ov kuroli chakmok tosh, uk kadalgan nayzalar, gavron xisoblangan. Termachilik xam xujalikkada muxim urin tutgan. Muste davriga kelib murdalarni sun'iy kovlangan kabrga kumish ilk bor kullanilgan. Bu bizga kadimgi insonlar tushunchasidan dastlabki diniy tasawurlarning shakllanganligidan dalolat beradi. Teshiktosh (1936-1938 yillarda A.P.Okladnikov kazishmalari). Yukori paleolit davri. Bu davr oldingi boskichga nisbatan mukammal urganilgan kadimgi

tosh davrining sunggi boskichi ibtidoiy jamoa tuzumini arxeologik davrlashtirishda yukori paleolit nomi bilan ataladi. Olimlarning fikricha bu davr bundan 35 — 40 ming yillar oldin boshlanib, mil. awalgi XII — X ming yillikkacha davom etgan. Yukori paleolit ijtimoiy tarakkiyotda ibtidoiy jamoaning tashkil topgan davri Yukori paleolit kuyidagi asosiy xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1. Toshdan mexnat kurollari yasash texnikasining tarakkiyoti:

2. Ibtidoiy xujalik shakllarida:

3. Insonlarning turmush tarzida:

4. Dunyo karashida:

5. Odamlarning jismoniy tuzulishida keskin uzgarishlar yuz bergan davr.

Bu davr odamida rosmana peshona va pstki jag shakllandi. Odamlar bu davr odamiga aklli, ongli odam deb nom berdilar. Antropolog olimlarning ilmiy kuzatuviga kura, keyingi 35 — 40 ming yillar davomida odamzodning biologik, jismoniy tuzulishida sezilarli uzgarish bulmagan. Yuori paleolitda xozirgi zamon tipidagi odamzodning shakllanishi bir vaktning uzida ovrupa, negr va mugul bashara irklarning paydo bulishiga olib keldi. Ovrupa irki odamlari fanda kramonon odami nomi bilan yuritiladi. (Kramonon — baland buyli, bosh suyagi va yuzi uzunchok, terisining rangi ok, kuzlari kuk, sochlari sarik).

Negr irki odamlari: buyi kramononlardan pastrok, elkasi keng, boldir suyagi uzunrok, tishlari oldinga burtib chikkan va x.k. Bu tip ajdodlari asosan Afrikada keng tarkalgan. Mugul irki asosan Shimoliy, Markaziy va Sharkiy Osiyo uchun xarakterlidir. Mugul irki vaillari past buyli, bosh suyagi dumalok bulgan va x.k. Yukori paleolit davrining eng muxim sifat uzgarishi — bu ibtidoiy jamoaning shakllanishi edi.

Dastlabki jamoa eng awalo onalar atrofida paydo buldi. Shuning uchun xam bu davr jamoasi matrinxat deb ataldi. Ibtidoiy jamoa xujaligining rivojlanishida mexnat kurollari ishlab chikarish va ulardan xujalik yuritishda foydalanish aloxida axamiyat kasb etdi. Mexnat kurollari yasashda awalgidek chakmaktosh, absidian va bazalt kabi toshlar asosiy xom ashyo bulib kolaverdi.

Bu soxadagi asosiy uzgarishlar toshdan mexnat kurollari yasash texnikasida sodir buldi. Masalan, muste davridagi disksimon tosh yadro (asos, nukleus) urnida uzunchok shaklidagi yadro paydo buldi. Bunday yangi shaklning paydo bulishi yangi tipdagi mexnat kurollari va ularning ishlash texnikasidagi uzgarishlar bilan boglik edi. Endi toshdan uchirma usuli bilan emas, balki yunish texnikasi yordamida keskir kirrali, uzunchok tosh parchalari olinib,

ulardan pichok, kirgich sifat (kesuvchi va shiluvchi) mexnat kurollari yasaladigan buldi. Tosh kurollarning turi va vazifa doirasi kengaydi, chakmoktoshdan xar xil kesuvchi, arralovchi, shiluvchi, teshuvchi mexnat kurollari yasaladigan buldi. Yukori paleolitning sunggi boskichida tosh kurollari orasida chakmok toshdan yasalgan nayza uchlari, suyakdan yasalgan kup tishli karmok (garpun) lar paydo buldi. Bu kurollarning vujudga kelishi ibti — doiy jamoa a'zolari xujaligida balik ovining paydo bulganligidan dalolat beradi.

Tosh kurollar yordamida xayvonlarning shoxi va suyaklaridan mexnat kurollari yasash joriy etildi. Suyak bilan ishlash jarayonida birinchi bor tasviriy san'at namunalarini yasash kashf etildi. (Masalan:Frantsiya, Ispaniya,Italiyada buyok bilan chizish, Evrosiyo xududidagi Kapova gori yoki xaykalchalar yasash. Masalan:Malta yodgorligidan topilgan xaykalcha). Xullas bu davrda ibtidoiy tasviriy va amaliy san'at paydo buldi. Bu davr xujaligida ovchilik birinchi navbatda yirik xayvonlarni ovlash aloxida kasb etgan. (Irkutsk yakinidagi Malta makonidan 400 dan ortik shimol bugusi, Chernikov viloyatidagi Mezin yodgorligida 116 mamont va x.k. xayvon suyaklari to pildi). Yukori paleolit davrining yana bir xususiyati shuki, bu davrda ibtidoiy bobokalonlarimiz uzlariga yashash uchun doimiy kulbalar kurishni kashf etdilar. Ovrupa va Sibirda yukori paleolit davriga oid yodgorliklardan 200 ga yakin kulba topilgan. (Sharqiy Evropaning yukori paleolit davri eng mashxutsr makonlaridan biri — Voronej shaxri yakinidagi Kostenkiy va Borhevo makonlari xisoblanadi). Yukori paleolit davri kulbalari: aylana shaklida bulib, ular urtasida albatta uchok joylashgan. Bir uchokli kichkina kulbalar bilan bir katorda bir necha uchokli yirik uzunchok kulbalar uchraydi. (kulbalar eng kup saklangan yodgorlik Kostenkiy —Borhevo yodgorligi xisoblanadi).

3-Mavzu: MEZOLIT DAVRI (2 soat).

REJA:

1. Mezolit davri va uning asosiy xususiyatlari.
2. Evrosiyoning mezolit davri makon va man — zilgoxlari.
3. Urta Osiyo mezolit davrida.

TAYANCH SUZLAR

Mezos, yitos, Gyunts, Mindel, Riss, Vyurm, mikrolitlar, kamon uki, kistirma, pichok, arra, kirgich, Azil gori, Dam —dam chashma, Jabl, Obihir madaniyati, Kushil — ish, Machay gori, Zarautsoy suratlari.

Kadimgi tosh davrini deyarli uz ichiga olgan ulug muzliklar (Gyunts, Mindel, Riss, Vyurm) paleolitning tamom bulishi bilan eriy boshladi. Iklim issiklasha bordi, usimliklar va xayvonot dunyosi asta —sekin xozirgi zamon xayvonlari va usimliklari kiyofasiga kira bosh — ladi. Tabiatdagi va xayvonot dunyosidagi bu buyuk uzgarishlar bilan birga yangi davr — mezolit boshlandi. Mezolit suzi — yunoncha bulib, «mezos» — urta, «litos» — tosh, ya'ni urta tosh davri degan ma'noni anglatadi.

Bu davr kupchilik olimlarning fikriga kura, undan XII —X ming yillar oldin boshlanib miloddan awalgi 5 ming yillikkacha davom etgan.

Muzlikning tugashi bilan Boltik dengizi xozirgi chegarasiga yakin bulgan chegarani tashkil etdi.

Muzlik koplangan juda kup rayonlarda katta va kichik kullar, botkokliklar paydo buldi.

Evrosiyoning kup joylarida xayvonlar uchun kulay ut — xashak beruvchi yaylov chul zonasi vujudga keldi.

Umri tugagan yirik xayvonlar urnini endi yangi tabiiy sharoitga moslashgan xayvonot dunyosi egalladi. Mezolit davri odamlarining xayotida ovchilik xali kuchli mavkega ega edi. Xujalikda fakat yirik xayvonlarni emas, balki mayda tez xarakat kiluvchi xayvonlarni xam ov kilish imkoniyati tugildi. Bu imkoniyat mezolit davri odamlarining xayotida uk — yoyning kashf etilishi bilan boglik edi. Ibtidoiy odam tomonidan uk —yoydan foydalanishga utish —bu kishilik jamiyatidagi buyuk burilish edi. Ovning takomillashuvi ozik —ovkat maxsulotlarining kupayishiga olib keldi. Endi tirik kulga tushurilgan xayvon bolalari asta — sekin kulga urgatila boshlandi. Kupchilik olimlarning arxeologik dalillarga asoslangan fikriga karaganda birinchi uy xayvoni — bu it edi. Ayrim olimlar it bilan deyarli bir vaktida Shimol bugusi xam kulga urgatilganligini ta'kidlaydilar. Mezolit davrida ovchilikning axamiyati oshishi bilan bir vaktida termachilikning roli xam kuchaya bordi. (Ayniksa yowoyi boshokli usimliklarni iste'mol kilish kuchaydi). Termachilik bevosita ayollarning mashgulotiga aylandi. Suyakdan kurol yasash mezolit davrida yanada ayj oldi. Bu davrdan boshlab er kurrasida istikomat etgan axoli urtasida notekis rivojlanish vujudga keldi. Rivojlanish jixatidan shimolda yashagan jamoalar janubda yashagan jamoalardan ancha orkada edi.

Mezolit davri (Evrosiyoning janubiy mintakalarida) tosh kurollarining takomillashgani bilan ajralib turadi. Bu kurollar xajmi jixatidan mayda bulganligi uchun ular (mikrolit) mayda kurollar deb ataladi. Bu kurollar ikki funktsiyani

bajargan. Awalo ular kamon ukining uchi sifatida ishlatilgan. Shuningdek ular kistirma, pichok, arra, kirgich kabi vazifalarni xam bajarganlar.

Ilk bor mezolit davrining mikrolit davri kurollari 1867 yilda Frantsiyaning Azel gorida amalga oshirilgan tadbikotlar tufayh malum buldi.

2. Evrosiyoning mezolit davri makon va man zilgoxlari. Evrosiyoning mezolit davri arxeologik ma — daniyatlarlari Krima Shan —Koba, Mirzak — Koba gorlari, Deena daryosi xavzasida Deena madaniyatini tashkil etgan gor —makon va manzilgoxlar, Onega kuli xavzasida urganilgan Olenoostrov mozorlari, Kama daryosi xavzasidagi Kama madaniyati (Ogurdino va Yandoshevskaya manzilgoxlari) namunalari orkali malum. Mezoht davri makon va manzillari Kavkazorti, Ural va Sibir xududlarida xam yuzlab sanaladi. (U.Brey. D.Tramp. Arxeologicheskiy slovar. VII —IX tabhtsa).

3. Urta Osiyo mezoht davrida. Mezolit davrida Urta osiyoning deyarli barcha rayonlari axoli yashashi uchun kulay imkoniyatlarga ega edi. Urta osiyoning tog yon — bagirlarida rivoj topgan yowoyi boshokli usimliklar, dasht zonalarini koplagan maysazorlar yowoyi xayvonlarning gala —gala bulib yurishlari, balikchilikning rivojlanishi uchun juda kulay edi. Bular Kaspiy dengizining sharhiy kismi, Orol dengizining janubiy kismi, janubiy Xisor tog tizmasi va Fargona vodiylarida mayjud bulgan imkoniyatlar edi. Ayniksa Markazty Fargonada asosan kul buylarida joylashgan 100 dan ortik mezolit davri yodgorliklari ochildi. (1970 — 1980 yillarda UJslomov va uning kasbdoshlari tomonidan olib borilgan tadbikotlar tufayli).

Turkmaniston xududida mezolit davri katamlari Jebel va Dam —Dam chashma gor —makonlari orkali urganilgan. (A.P.Okladnikov, E.E.Marko tadbikotlari) Toshkent voxasida mezolit davri makonlari

Buzsuv xavzasida topib urganildi. Surxondaryo viloyatining tabiiy —geografik kulayliklari ovchilik xu-jaliklari, ayniksa termachilik yangi yunalishlarining rivoj topishi uchun zarur imkoniyatlarga ega edi. Surxondaryo viloyatida mezolit davriga mansub dastlabki urgahilgan yodgorliklar — Machay gori va Zarautsoy xisoblanadi. Keyigi yillarda viloyatning Ayritom, Kattakurgon, Dukonxona, Eski Termiz, Oktosh kabi mavzellarida mezolit davriga oid tosh kurollar topilgan. 1970—1971 yillarda Machay gorida UJslomov kazishma ishlarini yangidan tikladi va mezolit davrining sunggi boskichlariga oid kimmatli ashyoviy manbalar tupladi. Bu gorda mezolit davri odamlari uzok yillar davomida yashaganliklaridan guvoxlik beruvchi kalin madaniy katlam ochildi. Madaniy katlamdan xayvon suyaklarining parchalari, turli xil tosh va suyakdan ishlangan kurollar, kul katlami va odam skeletlari topildi. Mayaayliklarning ov xayvonlaridan asosan tog arxari va jayronlar bulgan. Machaydan topilgan mexnat

kurollarining 80% ovchilik xayoti va xayvon terisini ishlash bilan boglik kurollardir. Ular asosan xar xil shakldagi tosh kirgich — pichoklar, suyak bigiz va ignalar, terini pardoqlash kurollari edi. Machayning kup sonli xayvon suyaklari orasida yirik xayvon — xonakilashgan sigir va kuy—echkning suyaklari xam topildi.

U.Islomov fikricha, machayliklar shoxli va mayda xayvonlarni xonakilashtirganlar.Machay gorining mutlok sanasi mil.aw.VII — VI ming yillik bilan belgilanmokda. Urta osiyoda urganilgan mezolit davri yodgorliklarining yoshi bir xil emas. Bu gor makon yoki manzilgoxlar xronologik jixatdan kuyidagi guruxga bulinadi. Urta osiyoning eng kadingi mezolit davri yodgorliklari Dam-Dam chashma va Jebel xisoblanadi. Kushilish yodgorliklari guruxi undan keyingi davrga mansub bulib, uning mutlok yil sanasi mil.aw.XI — X ming yilliklar bilan belgilangan.Obishir madaniyati nomi ostida bir lashtirilgan yodgorliklar mil.aw.iX — VIII ming yilliklarda mavjud bulgan deb belgilangan.Machay madaniyatiga mansub gor —makon va manzilgoxlar mil.aw. VII —VI ming yillikka tegishlidir. Mezolit davri jamoalarida diniy tasawurlar xam malum bir shaklga kirgan. Axia shu tasawurlar xakida maTumot beruvchi ashyoviy manbalar mezolit davri mozorlari va koya toshlarga chizilgan rasmlar xisoblanadi Urta Osiyoning mezolit davri yodgorliklarining uchtasida Kayla, Tutkovul va Machay) mozorlar topilgan. Kaylada ikkita mozor urganilgan. Mozorda skletlar chalkanchasiga yotgan bulib, oyoklari biroz bukilgan. Bosh suyagi ustida esa mayda tosh munchoklar tizilib turibdi. Mezolit davri jamoalari ta sawurida «narigi» dunyoga ishonish, olovga talpinish aloxida axamiyat kasb etgan. Kayla mozoridan topilgan ulikka kizil rangni sepish odati narigi dunyoga ishonish kabi tasawurlardan darak beradi. Zarautsoy yodgorligi (Kuxitang toglari, Surxondaryo viloyati) Urta Osiyoning mezolit davriga oid eng kadimiy san'at namunasi xisoblanadi. Zarautsoy koyasining bir kismi suratlari kizil rang bilan ishlangan. Koya suratlari orasida «yowoyi xayvonlarni ovlash» deb nomlangan manzara dikkatga sazovordir. Bu manzarada bir poda shoxli xayvonlar orkasidan ovchilar itlari bilan kuvib ketayotganligi tasvirlangan. Ba'zi ovchilar ustiga chaylasimon yopinchik yopinib olgan. Xullas mezolit davrida erishilgan texnologik kashfiyot ya'ni uk —yoyning ixtiro kilinishi xayvonlarni xonakilashtirish tomonga kadam mil.aw.VI ming yilikka kelib Urta Osiyoning ba'zi mintakalarida dexkonchilikning paydo bulishiga olib kelgan.

4-Mavzu: NEOLIT DAVRI. KUXNA SHARK NEOLIT DAVRIDA

R e j a:

1. Neolit davri tushunchasi.
2. Kuxna Sharkning ilk dexkonchilik markazlari.
3. «Neolit revolyutsiyasi» va «Agrar revolyutsiyalar» xakida.
4. Urta Osiyoning neolit davri madaniyatlari.

TAYANCh SUZLAR

Neo, yitos, Ierixon, Chatal Guyuk, silliklash, par dozlash, arralash, doimiy utroklik, dexkonchilik, tukimachilik, kulolchilik, agrar revolyutsiya, neolit revolyutsiyasi, Jaytun.

Neolit suzi yunoncha bulib,» neo» — yangi, «lit» — tosh, ya'ni yangi tosh degan ma'noni anglatadi. Neolit davri kuxna dunyoda turli davrlarda yuz berdi. Old va Kichik Osiyoda bu jarayon mil.aw.X ming yillikda boshlandi. Ierixon (Falastin) Chatal — Guyuk (Anatoliya) kuxna dunyoning eng kadimgi neolit davri markazlari xisoblanadi. Neolit davri — bu tosh kurollar yasash texnologiyasining yukori darajada tarakkiy topgan davridir.

Bu davrda tosh kurollar yasashda silliklash, par dozlash arralash va parmalash usullari keng kullanil gan.Toshni ishlash texnikasida bunday yangi usullarning kashf etilishi ibtidoiy ishlab chikaruvchi kuchlarining oldingi davrlarga nisbatan tezrok rivo jlanishiga olib keldi. Mexnat kurollari takomillashgan neolit davri jamoalari uchun endi yukori paleolit ayniksa mezoht davrlaridagidek daydi xayot kechirishga extiyoj kolmaydi. Endi ular utrok xayot kechirishga utadilar. Doimiy ertulalar, kulbalar yasash, loydan guvaladan uy kurish, kishloklarda yashash neolit davri jamoasining asosiy turmush tarziga aylanib bordi. Shunday kilib, neolit davri doimiy utrokchilik xujaligi shakllangan davrdir. Neolit davrida kuxna dunyoda yirik —yirik dexkonchilik markazlarining shakllanish jarayoni yuz beradi. Kuxna dunyoda kuyidgi mintakalar ilk dexkonchilik markazlari xisoblanadi.

1. Kichik va Old Osiyo markazlari(mil.aw.X ming yillikda shakllangan bu markazlarning eng kadimgi manzillari Ierixon(Falastin) va Chatal —Guyuk (Ana — toliya Turkiya) xisoblanadi.

2. Shimoliy Afrika dexkonchilik markazi (Misr xududi mil.aw.VI ming yillik).

3. Urta Er dengizi markazi xavzasi (mil.aw.U ming yillik Krit — Miken xududlari).
4. Markaziy osiyo xududi (mil.aw.VI ming yillik).
5. Kadimgi Xitoy dexkonchilik markazi (Xuanxe va Yantsizi daryolar i oraligidagi xudud. Mil.aw.VI ming yillik).
6. Xindiston yarim oroli dexkonchilik markazi (mil.aw.VI ming yillik).
7. Janubiy Sharkiy Osiyo dexkonchilik markazi.

8. Yangi dunyo ya'ni Amerika kifasidagi dexkonchilik mil.aw.I ming yillikda sodir bulgan bulib, ilmiy adabiyotda bu markaz Mezoamerika markazi deb nomlangan. Bu markazlar bir —biridan mustasno tarzida shakllanib, bu madaniyatlar manbaida mil. aw.IV va undan keyingi ming yilliklarda buyuk sivilizatsiyalar, ilk davlatlar yuzaga kelgan.

Neolit davrida utrok xujalik yuritishning karor topishi bilan bir vaktida chorvachilik xam paydo buladi. Neolit davri jamoalari xayotida yuz bergan ixtirolardan yana biri sopol buyumlar. (keramika — kuydirilgan loy) ishlab chikarish xisoblanadi. Dastlabki sopol buyumlar kulda yasali ochik uslubda gulxanda kuydirilgan. Neolit davrining yana bir muxim xususiyati tukimachilik xunarmandchiligining yuzaga kelganligidir. Ibtidoiy jamoa vakillari neolit davriga kelib fakat xayvon terilaridan emas, balki uning yungidan usimliklar tolasidan xam tukilgan matolardan xam kiyim—kechak tukib kiyim tikishni ixtiro kilganlar. Tukimachilik xunarmandchiligi uz navbatida balikchilik xujaligining shakllanishiga olib kelgan. (Masalan: yigilgan ipdan tur tukish va u yordamida balik ovlash).

2. «Neolit revolyutsiyasi» yoki «Agrar revolyutsiya — lar» xakida. Ibtidoiy davr ijtimoiy xayotida tubdan uzgarish yasagan neolit davrini tarixchi — arxeologlar «boltalar asri» (XIX asr ilmiy adabiyoti) «keramika» (sopol buyumlar) «agrar revolyutsiya» va «neolit revolyutsiyasi» davrlari deb ataganlar. Neolit davrini «agrar revolyutsiya» davri deb atash tanikli olmon olimi Burxard Brentee nomi bilan boglik. Bu olim ta'rificha, neolit davrida yuz bergan eng katta kashfiyot — bu dexkonchilikning paydo bulishi va rivoji. (Dexkonchilikning paydo bulishi B. Brentee fikricha, insoniyat tarixida yuz bergan xal kiluvchi omildir). Jaxon arxeologiya fanida (asosan Evropa va Amerika adabiyotida) neolit davriga nisbatan «neolit revolyutsiyasi» iborasi keng kullaniladi. Bu iboraning jaxon arxeologiya faniga kiritilishi mashxur arxeolog, shark tarixining chukur bilimdoni

CChayld nomi bilan boglik. (Bu olimning yirik asarlari rus tiliga tarjima kilingan.M: Do istoricheskaya Evropa drevneyshey Vostok v svete novoyhex arxeologicheskix otkritiy).G.Chayld fikricha neolit davrida insoniyat tarixida yuz bergan asosiy xal kiluvchi kashfiyotlar kuyidagilardir.

1.Dexkonchilikning paydo bulishi.

2.Yowoyi boshokli usimliklarni madaniylashtirish va yowoyi xayvonlarni xonakilashtirish jarayonining kuchayishi.

3.Xujalikning yangi turlarini shakllanishi (chorvachilik, balikchilik).

4.Me'morchilik, xunarmandchilik(kulolchilik, tukimachilikning paydo bulishi). Eng muximi neolit ishlab chikarishga asoslangan iktisodiyotning shakllangan davridir. Bu omillarning barchasi insoniyat tarixida buyuk tuntarish yasab, okibatda ijtimoiy tarakkiyotda keskin uzgarishlarga olib kelgan.

5. Urta Osiyoning neolit davri madaniyatlari. Urta Osiyoda neolit davri mil.aw.VI ming yillikda boshlangan Janubiy Turkmaniston, jumladan Kopetdog yon bagirlaridagi mil.aw.VI — IV ming yillikda mavjud bulgan madaniyati Jaytun madaniyati deb nomlangan bulsa, Sirdaryo va Amudaryo oraligidagi mavjud madaniyat Kaltaminor, Xisor va x.k. deb nomlangan. **Ilk** bor urganilgan yodgorlikka nisbat kilib nomlangan Jaytun madaniyati 1952 yilda Chakmokli (Ashxoboddan 40 km lar chamasi shimoli — garbda joylashgan) yodgorligini urganish tufayli ma'lum buldi. 1956 — 57 yillarda Jaytun yodgorligida arxeolog M.M.Masson raxbarligida keng kulamda kazishma ishlari olib borilib, yodgorlikda guvaladan yasalgan bir xonali devor osti uchogi, markazida sandal turgan kator kulbalar ochildi. Jaytunliklar oddiy usulda (dastlab kulda yasab keyin gulxanda kuydirilgan) sopol idishlar yasaganlar, suyakdan turli kurinishdagi igna, bigizlarni, toshdan kuplab mexnat kurol — larini yasashni ixtiro kilganlar.Urta osiyoning markaziy va shimoliy rayonlarida ovchilik, balik ovi va termachilik bilan shugullanuvchi neolit davri jamoalari istikomati kilar edilar.Ularga tegishli yodgorhklar dastlab S.P.Tolstov tomonidan kadimgi Xorazm erlarida, Amudaryo buyi xavzasida topib urganildi.S.P.Tolstov ularni fanga «Kaltaminor madaniyati» nomi ostida kiritdi. Yangi malumotlarga kura Kaltaminor madani — yati mil.aw. VI —III ming yilliklarda Orol dengizining janubiy kismidagi keng xududlarda mavjud bulgan. Kaltaminor madaniyatining ilk bor urganilgan yodgorligi Jonbos — 4 deb nomlangan (bu manzilgox Okchadaryoning xavzasidagi Eski Kaltaminor kanali etagida joylashgan).Jonbos —4 jamoasi moddiy madaniyati namunalariga tuxumsimon shakldagi sopol idishlar (bu idishlarning osti yassi, sirli turli xil nakshlar bilan bezatilgan) va kuplab tosh kurollar kiradi.Uylari (xususan Jonbos —4) yarim ertula shaklidagi kulba bulib, uning markazida katta

uchok joylashgan. Uz navbatida bu uchok atrofi buylab 100 ga yaqin mayda uchoklar joylashgan. Jonbos —4 urnidagi kulbaning umumiy maydoni 300 m² ni tashkil etgan. Bu erda S.P. Tolstovning malumotlariga kura, 120—125 kishi istikomat qilgan. Jonbos —4 kulbasi katta urug jamoasining makoni bulgan. Kaltaminor madaniyatiga mansub Kavati —7, «Tolstov manzilgoxi» deb nomlan — gan yodgorliklarda xam bu davr madaniyatiga mansub kuplab ashyoviy malumotlar tuplangan. Neolit davri makonlari Zarafshonning kuyi okimida uning kadimiy irmogi Moxandaryo buylarida 1950 yillardan boshlab Ya.G. Gulomov raxbarligida amalga oshirilgan ishlar tufayli kashf etilgan. Xozirda kuyi Zarafshon xavzasida (Moxandaryo irmogida, Katta va Kichik tuzkon soxillarida) 100 dan ortik neolit davri manzilgoxlari topilgan. Ana shunday makonlardan biri «Darvoza kir» xisoblanadi. Darvoza kir jamoasi xayotida balik ovi xujalikning asosiy mashguloti bulgan. Yana bir gurux neolit davri manzilgoxlari Zarafshonning urta xavzasida, Samarqand viloyatining Sadogon kishlogida kazib urganilgan. Sadogonliklar xujaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Sadogon manzilgoxini kazish davomida neolit davriga mansub tosh kurollar bilan bir katorada yowoyi va xonaki xayvonlarning suyaklari xam topilgan. Demak, Sadogon jamoasi yirik shoxli xayvonlarni kulga urgatgan va bu jamoada ilk chorvachilik xujaligi tashkil topgan. Toshidan turli mexnat kurollari yasashda yukori darajaga kutarilgan Zarafshon voxasining neolit davri ustalari toshning xususiyatini urganishga katta e'tibor berganlar. Chakmoktosh manbaini kidirish maksadida Koratov yon bagirlarida boy xom ashyo markazini ixtiro qilganlar. Bu Uzbekiston arxeologiyasi tarixida Uchtut yodgorligi (shaxtalari) nomi ostida ma'lum. Neolit davriga kelib Uchtutda chakmoktosh xom ashyosi olish uchun 4,5 va 5 metrli uralar kovlangan va ana shu usulda chakmoktosh xom ashyosi juda kup kazib olingan. Arxeolog T. Mirsoatovning ta'kidlashicha Uchtutda 100 dan ortik shaxtalar bulgan. Uchtut yodgorligidagi singari shaxtalar Angliya, Frantsiya, Polsha, Belorus kabi davlatlarda urganilgan bulib, fakat neolit davriga oiddir. Bronza asriga kelib, shaxta ishlash texnikasi Urta Osiyoda tog sanoatining shakllanishiga asos bulib xizmat kildi. Janubiy mavjud neolit jamoalari madaniyati asosida Nomozgox, Olchindepa, Anau yirik kishloklar, Zarafshon voxasida Sarazm kabi eneolit (mis —tosh) asrining yirik —yirik kishloklari vujudga keldi.

5 - Mavzu: ENEOLIT DAVRI.

REJA:

1. Eneolit davri va uning xususiyatlari.

2. Ukraina va Kavkazortining eneolit davri madaniyatlari.
3. Urta Osiyo eneolit davrida.

TAYANCh SUZLAR.

Mis — tosh asri, Tripole madaniyati, Kuro — araks, Anau, Namazgox, Sarazm, Zamonbobo, Oltintepa, xumdon, mudofaa istexkomlari, rangdor idishlar, terrakota (pishirilgan loy), muxr.

Miloddan avvalgi V ming yillikda bir necha ming yillar davom etgan kishilik tarixining tosh davri tugadi, uning urnini eneolit va keyinrok bronza davrlari egalladi. Ibtidoiy jamoalar mexnat kurollari yasashda dastlab misdan foydalanishdi. Shuning uchun bu davr eneolit, ya'ni mis — tosh davri deb ataldi. Kishilik tarixi kiska bir boskichining bunday nomlanishi urugchilik jamoasining mavjud imkoniyatidan kelib chikkan za ruriyat edi. Chunki mis metall sifatida yumshok va undan yasalgan kurollar xam murt bulganligi tufayli mexnat kurollarining kupchiligi xali toshdan ishlanar edi. Shu sababdan eneolit ba'zi bir adabiyotlarda xalkolit davri deb xam kursatilgan (mis — tosh davri). Eneolit davri er sharining barcha mintakalarida bir vaktida boshlanmay, balki xar bir mintakaning tabiiy — ekologik imkoniyatiga mos ravishda xar xil vaktida boshlandi. Masalan, Afrika va Osiyoning kadimgi dexkonchilik mintakalarida ibtidoiy jamoalar metall bilan awalrok, boshka mintakalarda esa keyinrok tanisha boshlandi. Osiyoning Mesopotamiya, Anatoliya, Nil buylari, Xind va Gang daryolari, Xitoydagi Xuanxe va Yantsizi daryolari xavzalari ibtidoiy jamoalari misdan kurol yasashni rn.il.av. U —IV ming yilliklardan boshlab berganlar. Osiyoda mis — tosh davri sivilizatsiyasining boshlangich nuktasi xisoblansa, Evropada bu davr xind — evropa tillarining vujudga kelish davridir.

2. Ukraina va Kavkazortining eneolit davri madaniyatlari.

Eneolit davri Markaziy Osiyoda mil.av. IV ming yillik boshida boshlangan bulsa, Sharkiy Evropada jumladan Kavkazorti va Ukrainada mil.av. U ming yillikda boshlangan. Chap kirgok Ukraina, Moldava va Sharkiy Ruminiyada mayjud bulgan bu eneolit davri madaniyati ilk bor urganilgan yodgorlik nomi bilan Trepole madaniyati deb nomlangan. (Tripole — Kiev shaxri atrofidagi mis — tosh davri manzilgoxi). 1890. VVXvaykov. Bu madaniyat xujaligining asosini chor — vachilik va dexkonchilik tashkil etgan. Tripole ma — daniyati miLav. 4000 yildan 2350 yilgacha davrni uz tarkibiga olib, uch katta boskichga bulinadi. Ilk boskich yodgorliklari: Tripole, Luka Vrublevskaya, urta boskich — Kalolihhina, sunggi Saloncheno". Ilk boskichda imoratlar yarim ertula uslubida barpo etilgan bulsa, urta

boskichda turar joylar yiriklashib, xonadonlar ikki kavatdan iborat kurilgan. davrga kelib, ayniksa eneolit davrining rivojlangan boskichiga kelib, mayjud kishloklar yiriklashadi (Namozgox — umumiy maydoni 20 ga dan ortik), kishloklarda dastlabki mudofaa devorlari paydo buladi (Geoksyur yodgorlik — lari), xonadonlarning ba'zi birlari primitiv usuldagi devoriy suratlarga bezaladi, sopol buyumlar maxsus xumdonlarda pishirilib turfa rangli (hozirgi turkman gilamlarining aynan bezaklariga uxshash) nakshlarga bezaladi. Ayniksa metall buyumlr ishlash rivoj topadi. Misdan yasalgan buyumlrning turi kupayadi. Uzbekiston xududida eneolit davri kishloklari Zamon — bobo va Sarazm yodgorliklari orkali urganilgan. Zamonbobo aslida kadimda Zarafshon — ning kuyi xavzasida, uning kurib borayotgan uzanlarining yokasida xosil bulgan kulning nomi. Eneolit va bronza asriga oid bu yodgorlikda dastawal Ya.G.Gulomov, sungra A.Askarov kazishmalar olib bordi. Zamonboboda utkazilgan kazuv ishlari davomida 45 ta kadimgi mozor koldiklari topib urganildi. Urganilgan kabrlar hozirgidek laxat shaklida bulib, ulardagi skeletlar ung va chap yoni bilan gujanak xolida saklanib kolgan. Zamonboboda olib borilgan arxeologik kazishmalar davrida erkaklar mozorida kuplab chakmok toshdan ishlangan kamalakning uk uchlari, paykonlar, pichoklar, sopol idishlar chiksa, ayollar kabridan sopol idishlardan tashkari kimmatbaxo toshlardan yasalgan turli shakldagi pichoklar, kosmetika buyumlari, surmadan, mis oyna va boshka buyumlar topildi. Zamonbobo kabristoni yakinida shu madaniyatga tegishli makon topildi. (Bu makonda kazuv ishlari 1961 — 1964 yillarda A.Askarov tomonidan arxeologik kazuv ishlari olib borildi). Zamonbobo axolisi yashash uylari yarim ertula va chaylalar shaklida bulgan. Makon maydonidan buzilgan uchok izlari, kuplab uy — ruzgor va xujalik asboblarining parchalari, koramol, echki kabi uy xayvonlari , korayib ketgan bugdoy va arpadonlarining koldiklari, toshdan yasalgan yorguchoklar, chakmok — toshdan yasalgan urok siniklari, kimmatbaxo toshlardan yasalgan munchoklar va boshka ashyoviy manbalar topildi. Bu topilmalar Zamonbobo makoni axolisining dexkonchilik va xonaki chorvachilik bilan shugullanganliklaridan darak beradi. Zarafshon voxasidagi eneolit davri dexkonchilik madaniyatining boshka bir yodgorligi Sarazm xisoblanadi. (Sarazm kishlogi Uzbekiston va Tojikiston respublikalari bilan chegaradosh Samarkand viloyatidagi chegara rayonida joylashgan). 1977 yildan buyon Sarazm yodgorligida panjikentlik rxeologlar guruxi (A.Isokov va boshkalar) AKSh, Frantsiya arxeolog olimlari bilan xamkorplikda tadjikot ishlarini ol ib bormokdalar. Maydoni 90 gekardan iborat bu yodgorlikda xayot eneolit davridan to ilk bronza davrigacha ya'ni mil.av III ming yillikning oxirigacha davom etgan. Tadjikot natijalariga kura, Sarazmda xayot sanasi 4

boskichga bulinadi. 1 boskichda Saraz mga asos solinadi. 1 xonali kulbalar urni mudofaa devori bilan urab olinadi. 1 — boskich topilmalari sirtiga rangli bezak solingan sopol idishlar, mis oyna va rangli metallardan yasalgan takinchoklar, bronza, lazurit va serdalikdan yasalgan munchoklardan iborat bulib, kup jixatdan Janubiy Turkmanistonda topilgan eneolit davriga mansub moddiy madaniyat namunalariga aynan uxshash. 2 boskichda Sarazm urnidagi kadimgi kishlok xududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar urnida xom gishtlardan barpo bulgan uylar paydo buladi, xonadonlarda sig inish joylari — olov xona, kup xonali xowoshlar oraligida tor kuchalar va maydonlar shakllanadi. Kadimgi kishlokning ikki joyida ikkita aloxida ibodat xona kad kutaradi. Earazmning 3 — boskichida ijtimoiy monumental (maxobatli) binolar paydo buladi. Bu maxobatli binolar jamoa xazinaxonasi, umumjamoa ibodatxonasi va boshka binolardan iborat. Kulolchilik xumdonlariva metall eritish pechlari (ustaxonalari)dan iborat xovlilar shakllanadi. Kulolchilikda ichi va sirti pardoqlangan sopol buyumlar soni keskin kamayadi, metall bilan ishlash xunarmandchiligi rivojlanadi, mexnat kurollarining soni va sifati kengayadi. 4 — boskichda Sarazm madaniyatida iktisodiy va ma'naviy inkirozning yuz bergani kuzatiladi. Lekin metall bilan ishlash xunarmandchiligida inkirozga xos belgilar kuzatilmaydi. Kulolchilikda birinchi bor charx dastgox kashf etiladi. Terrakota va toshdan yasalgan muxrlar paydo buladi. Shunday kilib. Sugdiyoning eneolit davriga oid Zamonbobo va Sarazm yodgorliklari vatanimiz xududidagi eng kadimgi dexkonlarning makonlari edi. Bu ikki yodgorlikda istikomat etgan axoli Zarafshon voxasida (ilk temir asrida Sugd ulkasi) keyinchalik madaniy xujalik tarakkiyot uchun zamin tayyorladi.

6-Mavzu: BRONZA DAVRI (4 soat).

Reja: 1 — kism

1. Bronza davrining umumiy ta'rifi.
2. Sharkiy Evropaning bronza davri madaniyatlari.
3. Sibir bronza davrida.

2 — kism

1. Urta osiyoning bronza davri madaniyatlari.
2. Kavkaz orti bronza davrida

Mis, kalayi, bronza(jez), ruda, temirchilik, zargarlik, ot arava, kulolchilik charxi, gisht, Fatyanova, Andronova, Abasheva, Drevneyalenaya, Katakolib, Srub, Seyminek — Turbinek, Sumbar, Kallash, To zabogyob, Amiroyuod, Kukcha 3, sun'iy sugorish, So polli, Jarkuton, ilk shaxar madaniyati, olov ibodatxonalari, xalkaro aloka va savdo.

Eneolit davrini egallagan navbatdagi tarixiy davr bronza — asridir. Birinchi marta mil. av. III ming yillikda Old Osiyo va Xindistonda kashf etildi. (Birinchi) Kadimiy «metallurg»lar III ming yillikda kalayini misga korishtirib, bronza (jez) olishni kashf etdilar. Bronza egiluvchan va mustaxkam metall. Undan keskir tig beruvchi kurollar yasash mumkin. Bronzaning bu sifati kadimiy «metallurglar» diqqatini uziga tortdi. Endi ibtidoiy bobokalonlarimiz uz mexnat kurollarini bronzadan yasaydigan buldilar. Kiska davr ichida bronza ibtidoiy xujaliklarining turli soxalariga kirib bordi.

Bronza asri tosh asriga nisbatan juda kiska davrni uz ichiga oladi. Uning taxminiy xronologik chegarasi mil. av. III —1 ming yilliklarga tugri keladi. Kadimiy Sharkda bronza davri yozma manbalar davriga tugri kelib, bu ibora kadimiy Shark tarixida kullanilmaydi. Garbiy Evropada metallurglarning markazlari Egey dengizi xavzasida mavjud bulgan. Minoy va Mikenliklar Evropada ing ilk tsivilizatsiyalaridir. Bronza asri Markaziy Evropa (Unetitsk madaniyati), Ispaniya (El — Argar), Britaniyada xam mavjud bulgan.

Amerikada bronza 1000 yilga kadam ishlatilgan. Ba'zi bir Janubiy Amerika xalklari jumladan, atsteklar xam bronza bilan tanish bulganlar. Ammo bronza Yangi dunyoda Kuxna dunyoda bulgani singari xalklar ijtimoiy tarakkiyotida katta axamiyatga ega bulmagan. Shu tufayli Amerika tarixida bronza asri mutloka yot xisoblanadi. Bronza davri metallurglari dastlab metallni er yuziga chikib yotgan rudadan olganlar, keyinchalik er osti ruda konlaridan xam foydalanganlar. Kazib olingan ruda awal ochik gulxanlarda sungra aloxida pechlarda eritilib, undan sof metall ajratib olingan.

Metall tosh va terrokata (Terrokata — kuydirilgan loy degani) koliplarga kuyilib, undan turli shakllarda kurollar va bezaklar yasalgan. Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa xujaligida ruy bergan buyuk madaniy xujalik ixtiro edi. Shu munosabat bilan mexnat kurollarining turi kupaydi, xarbiy kurollarning xili va jangovorligi ortdi. Bronzadan yasalgan uy — ruzgor buyumlari xam paydo buldi. Bronzadan asosan turli bezaklar, uy — ruzgor va xujalik buyumlari, xarbiy kurol — aslaxalar va mexnat kurollari yasaydigan maxsus temirchilik, zargarlik ustaxonlari vujudga keldi. Xunarmandchilikning ixtisoslashuvi tufayli mintakalararo savdo va

ayirboshlash yuzaga keldi. Ulkarni iktisodiy jixatdan boglab turuvchi tabiiy aloka yullari paydo buldi. (Buyuk Ipak yulining janubiy tarmogi, Badaxshon lalining Sharkka yoyilishini ta'minlagan lazurit yuli). Aloka bobida kuruklikda transport sifatida xayvonlar (ot, xukiz, eshak, tuya) kuchidan foydala nish boshlandi. Xayvonlar kushilgan gildirakli aravalar vu judga keldi. Bronza davrida (Janubiy mintakalarda) ovchilik va termachilik xayotda uzining dastlabki rolini yukotdi. Axolining asosiy xujaligi chorvachilik va dexkonchilik bulib koldi. Bu davrda, birinchi navbatda sugorma dexkonchilik bazasida kad kutargan doimiy kishloklarning kupayishi, ularda yashayotgan axoli sonining zichlashib borishi va yangi erlami intensiv uzlashtirish jarayoni kuzatiladi. Yangi erlarning uzlashtirish bilan boglik xolda kanchadan — kancha yangi madaniyat uchoklari vujudga keldi, ibtidoiy xunarmandchilik xujaligining turli soxalarida yangidan — yangi ixtirolar kilindi. M., bronza davrida metall bilan ishlash xunarmandchiligi, zargarlik, uy — joy kurulishida gishtdan foydalanish, kulolchilikda charxdan foydalanishga utish bronza davri jamoasining madaniy — xujalik soxasidagi yirik kashfiyotlaridan biri xisoblanadi.

2. Sharkiy Evropaning bronza davri madaniyatlari. Juda katta kenglikni tashkil etgan sharkiy Evropa xududida bronza asriga kelib, turli gurux kabila va uyushmalarga taallukli unlab madaniyatlarning mavjud bulganligi kuzatiladi. Bronza davri madaniyati Boltikbuyida, Karpat toglari yon bagirlarida, Kora dengizining Shimoliy kirgoklarida, Dnepr va Denstr daryolari oraligidagi xududda, Volga buyi xavzasida, Ural buylari va Garbiy Sibirda va x.k. xududlarda juda yaxshi urganilgan. Sharkiy Evropaning eng yaxshi urganilgan bronza asri madaniyatlaridan biri Fatyanova madaniyati xisoblanadi. Fatyanova madaniyati xakidagi dastlabki maTumotlar 1873 yilda ma'lum bulgan. (Madaniyat ilk bor urganilgan mozor nomiga nisbat etilib (Yaro slavl viloyatida urganilgan) Fatyanova madaniyati deb urganilgan. Bu madaniyat Volga va Oka daryolari oraligidagi keng xududda mil.aw.II ming yillik boshlariga uning 3 — choragiga kadar mavjud bulgan. Fatyanova madaniyatida kupla kabristonlar etib kelgan xolos. Odatda Fatyanova madaniyatiga mansub kabristonlar daryo, kul va soy buylaridagi tepaliklarda saklanib kolgan. Fatyanova madaniyatiga mansub kishloklar xanuzgacha urganilgani yuk. Fatyanova madaniyati moddiy madaniyat namunalari tuzilish (asosan tog kismi) sharsimon shakldagi turli xajmdagi sopl buyumlar, bronza va misdan yasalgan bilak uzuk, mirga va uzuklar, utkir tigli nayza uki va x.k. tuzilishdagi takinchok va xarbiy kurol — aslaxalardan tarkib topgan. Fatyanova madaniyati juda katta maydonda mavjud bulib bir necha katta guruxlarga bulinadi. 1. Dvin — Ilmen guruxi. 2. Moskva — Klyazma guruxi.

3.Yukori Volga guruxi. 4.0ka —Desna guruxi va x.k. Mil.aw.II ming yillikning urtalarida Sharkiy Evro —Evropaning urmon zonasi (mintakasi)da Abashevo madaniyati shakllangan. Abashevo madaniyati yaratgan axoli asosan chorvachilik bilan mashgul bulgan. Abashevo madaniyati Dneprning chap kirgogidan Desna, Seym daryolari xavzasi va Tobol daryosigacha bulgan xududni kamrab olgan. Abashevo madaniyati ilk t)or 1925 yilda Chuvashistondagi Abashevo mozorini urganish bilag boshlangan. Xozirda Abashevo madaniyatiga mansub yodgorliklar Chuvashiston, Mari Respublikalari, Urta Povolje, Janubiy Ural, Don yokalari va Boshkirdistonlarda yaxshi urganilgan.

Abashevo madaniyatiga mansub yodgorliklardan ikki turi malum. Birinchi gurux yodgorliklar kurgonli (tosh uyulgan) mozorlar va tosh uyumisiz barpo bulgan kabrlar ikkinchi gurux yodgorliklar yogoch devorlar bilan urab olingan kishloklar bulib, ular odatda daryo buyidagi baland tepaliklar ustida kurilgan.

Kora dengizining shimoliy sarxadlarida bronza asriga mansub 3 madaniyat aniklangan va urganilgan. Bular «Drevneyamnaya yoki Yamnaya»Katakolib va Surb madaniyatlaridir.

Drevneyamnaya madaniyati yoki Yamnaya madaniyati Uraldan Dnestr daryosi kirgoklarigacha xududlarda mavjud bulgan madaniyat, Uning xronologik davri eneolitdan ilk bronza asrigacha. «Yamnaya» madaniyati namunalari mozorlar va ularni kazish davomida topil gan ashyoviy manbalar jumladan tog kismi kirrali sopol idishlar bronza boltalar va mis pichoklarda iborat. Ushbu madaniyat soxiblari chorvachilik va dexkonchilik bilan xam mashgul bulganlar. «Yamnaya» madaniyatini paydo bulishi tugrisida yagona fikr yuk. Bir gurux olimlar «Drevneyamnaya» madaniyatini yaratgan axoli kasbiy dengizining sharkiy tomonidan migratsiya tufayli yoki ikkinchi bir gurux olimlar bu madaniyatning paydo bulishini bevosita Tripole madaniyatiga boglaydilar.

«Yamnaya» madaniyati urniga rivojlangan bronza davriga kelib Katakolib madaniyati paydo buladi. Katakolib madaniyati (Katakolib — mozorning laxad yogoch konstruktsiyalaridan ishlangan degani) aloxida va gurux — lardan iborat kabrlardan tashkil topgan mozorlar iborat, axoli yashagan manzillar yaxshi saklanmagan. Kata — kolibga turli xajmdagi sopol idishlar yasash,bronza va toshdan boltalar tayyorlash xam malum bulgan. Kora dengizining shimoliy Dneprdan Povoljo — jega kadar chul zonalarda mayjud bulgan keyingi madaniyat «Srub» madaniyati deb nomlangan. Bu madaniyatda ikki xil dafn marosimi mayjud bulganligi aniklangan. Birinchi dafn marosimi yoki urf — odati uralarga kumish

bulsa, ikkinchi dafn marosimiga kura vafot etganlarni yogochdan yasalgan maxsus kabrlarda dafn etganlar.

(Rossiya arxeologiyasida dafn etishning bu uslubi «Srub» deb nomlanib, uz navbatida Kora dengizining shimoliy kismida mil.aw.II ming yillikning ikkinchi yarmida mavjud bulgan madaniyat xam Srub madaniyati deb nomlangan) Dafn marosimlarida vafot etganlarni kuydirib, (krematsiya) keyin xokini dafn kilish xolatlari xam aniklangan.

3.Sibir bronza davrida. Sibir xududida xuddi Sharkiy Evropada bulganidek, bronza asrida unlab madaniyatlarning mayjud bulganligi kuzatiladi. Ana shunday madaniyatlardan biri «Seyminsk —Turbinsk mozorlari» deb nomlangan yodgorliklar majmui. «Seyminsk —Turbinsk turkumidagi mozorlar guruxi»ga Gorkiy viloyatidagi Seyma, Perm viloyatidagi Turbino, Omsk viloyatidagi Rostovka va x.k. mozorlar kiradi. Bu mozorlar bir —biridan ikki ming km.turt ming km. Uzoklikda joylashgan bronza asrida Garbiy Sibir va Kozogistonning katta kengliklarida mayjud bulgan madaniyatlardan yana biri Andropova madaniyati deb nomlangan. Andropova madaniyati yodgorliklari kuplab uralar shaklida kurilgan kabrlar orkali malum. Kabr ustki kismi ba'zida tosh xalkalar bilan urab olingan. Vafot etganlarni yonboshlatib dafn etganlar.Andropovoliklarda kuydirish (krematsiya kilish) xollari xam uchraydi.

1. Urta Osiyoning bronza davri madaniyatlari.

Janubiy Turkmaniston xududida bronza asrida Murgob, Sumbar, Kelili kabi voxalaming insonlar tomonidan jadal uzlashtirish jarayoni uzluksiz ravishda davom etgan. Eneolit davrida asos solingan Oltindepa, Namozgox kabi markazlar yiriklashgan. Oltindepa rivojlangan bronza davrida (mil.aw.III ming yillikning oxiri va II ming yillik boshlarida) umumiy maydoni kariyb 25 ga yakin maydondan iborat ilk shaxar kurinishga ega bulgan.

Xorazm xududidagi bronza (jez) asriga mansub madaniyatlar Tozabogyob va Amirobod madaniyatlari deb nomlangan. Tozabogyob madaniyatiga oid ilk manzilgox 1938 yilda tanikli arxeolog S.P.Tolstov tomonidan Tozabogyob deb nomlangan kadimgi kanal zonasida topilgan.(Ilk bor urganilgan yodgorlikka nisbat etilib Xorazmning bronza asriga mansub madaniyatlaridan biri Tozabogyob madaniyati deb nomlandi).Keyingi yillarda Amudaryoning Okchadaryo uzani buylarida xam bronza ya'ni Tozabogyob madaniyatiga mansub yodgorliklar urganildi. Tozabogyob madaniyati kadimgi Xorazmda mil.aw. II ming yillikning urtalarida shakllangan. Bu madaniyat axolisi asosan ertulalarda, chaylalarda yashab, chorvachilik bilan daryo etaklaridagi pastkam, Zaxkash erlarda esa dexkonchilik bilan shugullanganlar. Tozabogyob kulbalari yarim ertula tarzida kurilgan, ularning

urtacha maydoni 12—18 m² ga teng. Tozabogyob madaniyatining eng nodir yodgorligi Kukcha —3 kabristoni bulib, u erda 1954 — 1955 yillarda keng kulamda arxeologik kazishmalar olib borildi. Ochilgan mozorlarda skletlar xuddi ona kornida yotgandek ung yoki chap yoni bilan, oyok kullari bukilgan xolda gujanak xolatda uchratildi. Kabrlarning deyarli kupchiligi yolgiz, ba'zida ayol yonida gudak bola bilan kushib dafn etilgan. Ba'zi xollarda esa er —xotin birgalikda kumilgan. Xar bir kabrda bir yoki bir necha sopol idishlar erkaklar mozorida bronza buyumlar bilan, ayollar kabrida esa bronza takinchoklar uchraydi.

MiLav. II ming yillikda Amudaryoning kuyi xavzasidagidek Zarafshon voxasida xam Tozabogyob madaniyatiga uxshash madaniyat shakllanganligini kuzatamiz. Bu madaniyatga mansub manzillar 1950— 1960 yillar oraligida Moxandaryo (kuyi Zarafshon) voxasida Ya.G.Gulomov va A.Askarovlar tomonidan urganildi. Ushbu madaniyatga alokador urug jamoalarining izlari Zarafshonning Novka (Kattakurpgon), Muminobod (Urgut) kishlokklaridan xam topib urganildi. Xorazm va umuman Orol dengizining janubiy sarxadlarida miLav. II ming yillikning oxiri va I ming yillik boshlariga oid madaniyat shartli ravishda Amirobod madaniyati deb nomlangan. Amirobod madaniyatiga mansub ilk yodgorlik 1940 yilda arxeolog S.P.Tolstov tomonidan Janubiy Korakalpogistonda Amirobod kanali etaklarida urganilgan. Shu bois Xorazmda Tozabogyob madaniyatidan sung mavjud bulgan madaniyat Amirobod madaniyati deb nomlangan. (Xozirda Amirobod kanali buylab bu davr madaniyatiga mansub unlab yodgorliklar kashf etilgan). Shulardan eng kattasi Yakka Parson 2 deb atalgan. Ushbu manzilgoxda utkazilgan tadjikotlar tufayli 20 dan ortik yarim ertula shaklidagi uy koldiklari ochilgan. Uylarning maydoni 100 va **150** m.² gacha bulgan. Makon va kulba atroflaridan kuplab sopol parchalari, metall buyumlar va xar xil takinchoklar uchraydi. Sopol sirtiga chizma naksh solingan. Nakshlar ustidan kizil rang berilib, ular pardozlangan. Metall buyumlar asosan urok, pichok, jez oyna, igna, bigizlardan iborat bulib, ular tosh koliplarda kuyilgan. Olimlaming kuzatuviga kura, bu davr sugorish inshootlari keng va sayoz kanallardan iborat bulib, ularning chekkasi dambalangan. Kadimgi Xorazm sugorish inshootlari tarixi bilan bevosita shugallangan tanikli olimlar Ya.Gulomov va B.Andrianovlar ma'lu — motlariga kura, bu davrda kadimgi davr sugorish inshootlarining asosi yaratilgan. Amirobod madaniyatining eng muxim yodgorliklari sirasiga Sirdaryoning kuyi okimidagi Inkor daryosining ung soxilida joylashgan Tagiskin mozorlari xam kiradi. Tagiskinda 20 ga yakin xar xil kattalikdagi mozorlar joylashgan. Bu mozor kurgonlarning bir kismi sunggi bronza davriga oiddir. Bu gumbazsimon makbaralarning asosi tugri turtburchak shaklida bulib, ustki kismi doira

shaklida kuril gan. Bu gumbazsimon xonalar ichida 3 tadan 7 tagacha kabr urinlari saklanib kolgan. S.P.Tolstov fikricha Tagiskin makbaralarida urganilgan ba'zi bir kabrlarda urug oksokoli yoki nufuzli shaxslar dafn etilgan.

Mil.av. II ming yillikning birinchi choragida Janubiy Uzbekiston shu jumladan Surxondaryo viloyati xududida tub uzgarishlar sodir buladi. Bu davrda viloyatning ba'zi bir voxalarida sugorma dexkonchilikka asoslangan madaniyat shakllangan. **III** bor urganilgan yodgorlikka nisbat etilib, bu davr madaniyati Sopolli deb nomlan gan. MiLav. XVII —X asrlar oraligida mayjud bulgan Sopolli madaniyati kadimgi Sharkning sunggi bronza davri madaniyatlari turkumiga kiradi. Aynan Sopolli tepada urganilgan moddiy madaniyat namunalariga uxshash ashyoviy manbalar Janubiy Turkmaniston (Nomozgox) , Shimoliy Afgoniston (Dashli) va Xindistondagi (Xarappa) madaniyatlarida keng tarkalgan. Bu madaniyatlar Sopolli madaniyatiga nisbatan ancha ilgari paydo bulgan va uzluksiz rivojlangan. Shuning uchun akademik AAskarov Sopolli madaniyatining paydo bulishini bevosita Janubiy Turkmaniston xududida istikomat kilgan axolining bir guruxini dastaval Muzrabot voxasiga kelib urnashishi bilan boglaydi.

Sopolli madaniyatining eng kadimgi yodgorligi Sopollitepa bulib, Ulanbuloksoy etagida joylashgan Sopollitepa kal'a va unga tutash kishlok kislardan iborat. Kal'a kismi tulik kazib urganilgan bulib, tarxlari 82 x 82 metrga teng , ichki yulakTi uch kator mudofaa devorlari bilan urab olingan. Sopollitepaning umumiy tuzilishiga karab bronza davrida me'morchilik san'atining nakadar rivojlanganligining guvoxi bulamiz. Kal'ada axoli jamoa — jamoa bulib yashagan. Kal'ada shunday jamoalardan 8 maxalla joylashganligi aniklangan. Bu jamoa maxallari bir —biri bilan yulakchalar orkali ajratilgan, kal'aning markaziy kismi xovli sifatida ochik koldirilgan, Sopollitepada istikomat kilgan axoli urtasida uziga xos urf —odatlar va marosimlar shakllangan. Vafot etganlar aloxida kabristonda emas, balki uylarning devorlari yoki pollari taglariga kumilgan. Kabrlar oddiy ura yoki laxad shaklida bulib, ayollar ung, erkaklar esa chap yon tomonlariga yotkizilib dafn etilgan. Jasad bilan birga xar xil sopol idishlar shuningdek bronza va boshka kimmatbaxo buyumlar xam kushib kumilgan.

Mil.av. XU asrda Sopollitepada xayot izlari sunadi va erli axolining Muzrabot voxasidan Sherobod daryosi xavzalariga, anikrogi kadim dan uning irmogi xisoblangan Bustonsoy kirgoklariga kuchish jarayoni sodir buladi. Bu yodgorlik xozirda Jarkuton nomi ostida ma'lum bulib, uning umumiy maydoni 100 gekardan ortik.

1975 yildan buyon A.Askarov va uning shogirdlari Jarkuton yodgorligida muntazam ravishda kazish xamda kuzatish ishlarini olib bormokdalar. Natijada bu yodgorlikda 3 mingga yakin kabr, 2 kishlok — kurgon , olov ibodatxonasi, kal'a — saroy kabi inshootlar kazib ochildi. Bu kazishmalar va ulardan topilgan ashyoviy dalillar Uzbekiston xalklari tarixining bronza davri madaniyatini yoritishda muxim manba xisoblanadi. Jarkuton yodgorligida amalga oshirilgan bu kabi kashfiyotlar natijasida bir kancha ilmiy muammolar uz echimini topdi. Bu muammolar sarasida Janubiy Uzbekiston xududining bronza asriga xos asosiy tarakkiyot boskichlarini kamrab olgan davriy jadvalning yaratilishidir. Mayjud davriy jadvalga kura bronza sri kuyidagi davrlarga bulingan. Sopolli davri (mil.av. XVII - XU asrlar) Jarkuton davri (mil.av. XU — XIII asrlar) Kuzali davri (mil.av. XIII — XII asrlar) Molali davri (mil.av. XII — X asrlar) Sopolli davri ashyoviy manbalari Janubiy Turkmaniston yodgorliklaridan topilgan buyumlarga aynan uxshasa, keyingi Jarkuton davri manbalari esa uziga xos bulib, bu jarayon tarakkiyotining maxalliy Baktriya yunalishidir. Bu davrda marxumlar uy devorlari yoki xona pollariga kumilmasdan, balki aloxida tashkil etilagan kabristonlarda dafn etilgan. Kuzali va Molali davri ashyoviy manbalarida Xindistonning Xarappa yoki Sibir va Kozogiston chullarida istikomat kilgan Androvo madaniyatlarini yaratgan xalklarning madaniy ta'siri kuzatiladi Bu xolat bronza davridayok ajdodlarimizning boshka xalklar bilan bevosita madaniy alokada bulganligini kursatadi. Bu alokalar nafakat ashyoviy manbalarda, balki urf—odatda va me'morchilik san'atida xam ba'zi yangiliklarni vujudga keltirdi. Xususan, uy — joy kurilishda tosh saxnalarning kullanilishi yoki ayrim jamoa a'zolarini vafot etganlaridan sung uni dafn etmasdan, balki gulxanda kuydirish kabi odatlar bevosita madaniy alokalar tufayli yuzaga kelgan. Jarkutonda amalga oshirilgan ilmiy tadjikotlar xulosasi sifatida na ushbularni ta'idlash mumkin. Bronza davridayok jamiyat ijtimoiy guruxlarga ajrala boshlagan. Ana shunday guruxlardan turttasini kursatish mumkin:

- 1-Donishmandlar. Bu gurux oksokollar va din peshvolaridan iborat bulib, ular jamiyatga ma'naviy ozuka beruvchilardir.
2. Xarbiylar. Jamiyatni tashki va ichki dushmanlardan muxofaza kiluvchi kishilar.
3. Xunarmandlar va savdogarlar.
4. Dexkonlar va chorvadorlar. Jamiyatni iktisodiy jixatdan ta'minlash asosan shu gurux zimmasida bulgan.

Ba'zi bir arxeolog olimlar sunggi bronza davrida sinflar va sinfiy munosabatlar paydo bulgan deb xisoblaydilar. Jarkuton dafinalarida kazib urganilgan «boy»

kabrlarni bunga dalil kilib kursatadilar. Jarkutondagi kabrlardan birida marxum bilan birgalikda 50 donadan ortik buyum kuyilib dafn etilgan. Bu buyumlar orasida bronza aso, ya'ni xokimlik belgisi xam bor. Bizning kuzatuvimizcha, bu singari kabrlarda asosan usha davr jamiyatida nufuzli shaxslar xisoblangan oksokollar dafn etilgan. Yosh bolalarning kabrida bir — ikki, usmirlarda turt — olti, urta yashar kishilar kabrida sakkiz untadan idishlaming mavjudligi jamiyat a'zolari yoshlariga nisbatan xurmat kilingan degan xulosaga olib keladi. Ayollar kabrida esa idishlar bilan birgalikda kuprok takinchoklar, surmadonlar va jez kuzachalar uchraydi. Sunggi bronza davrida viloyatning ba'zi voxalarida sinfiy munosabatlarning tulik kurinishi emas, balki uning ilk kurtaklari shakllangan.

Sunggi yillarda Jarkuton yodgorligida amalgna oshirilgan kazishma ishlari tufayli bu joyda otashkad yoki olov ibodatxonasi urganildi. Bu ibodatxona yodgorlik markaziy kismining eng baland joyida bun yod etilgan. Ibodatxona juda maxobatli kurinishga ega bulib, tugri turtburchak shaklda, tomonlari 45x60 metr va kalin tashki devorlar bilan urab olingan. Uz vazifasi va kurilish uslubiga kura, bu inshoot ibodatgox va xujalik bilan boglik kismlardan iborat.

Ibodatgoxda uzun yulak, ayvon va undagi mukaddas kuduklardan, ibodatxonaning iloxiy buyumlari, ibodatxonaga takdim etilgan narsalar saklanadigan gazna xamda gishtdan taxlab chikilgan keng maydon va uning urtasida turt ustunli kubba tagida joylashgan mukaddas olov yonib turgan otashkada singari inshootlar mavjud bulsa, uning ikkinchi tarafida ibodatxona xujaligi bilan boglik binolar joylashgan.

Jarkuton yodgorligida shuningdek kal'a — saroy xam kazib ochilgan. Bu me'morchilik inshooti turtburchak shaklda bulib 5 metrli tashki devor bilan muxofazalangan. Tashki devor kal'a ximoyachilari turgan burjlar bilan ximoyalangan. Kal'a — saroyning ichki kismi asosan turar —joylardan iborat bulib, bular kal'a devorlariga takab kurilgan. Kal'ada shuningdek, xunarmandchilik inshootlari xam joylashgan. Jarkuton yodgorligining maydoni, bundagi inshootlar turlarijumladan, butun ulka xalklari uchun diniy markaz vazifasini utagan inshootning mavjudligi, xunarmandchilikning rivoji bu joyda mil.av.XU —X asrlar davomida shaxar turkumidagi madaniyat shakllanganligidan dalolat beradi.

Sopolli madaniyati axolisi asosan dexkonchilik, xunarmandchilik, chorvachilik xamda ovchilik bilan shugullangan. Bu madaniyat soxiblari Vatanimiz xududidagi eng dastlabki dexkonchilikka asos solgan kabila xisoblanadi.

Jarkuton va Bustonlik yodgorliklarida kazib ochilgan 3 mingga yakin kabrlar asosida Sopolli madaniyati axolisining antropologik xususiyatlari, ya'ni yuz tuzilishi

va tashki kiyofalari antropologik olim, tarix fanlari doktori T.K.Xodjayov tomonidan ishlab chikilgan. Xodjayov fikriga kura, Sopollitepa va Jarkuton axolisi Urta er dengizi axolisi guruxiga kirib, evropoid irkiga mansubdir.

MiLav. X asrga kelib Sopolli madaniyati inkirozga yuz tutadi. Bu madaniyat inkirozini bir gurux olimlar ekologik sharoit, er satxining shurlanishi bilan boglasalar, ba'zi bir arxeologlar tushkunlik, ya'ni bu yurtlarda ajnabiy kabilalarning bostirib kirishi okibatida sodir bulgan deb ta'kidlaydilar. Sunggi bronza asriga kelib (miLav. II ming yillikning oxiri) Fargona vodiysida ilk dexkonchilik madaniyati paydo buldi. Fargona vodiysidagi sunggi bronza asri madaniyati Chust shaxri yakinida Buvanamozor deb atalgan bulok yakinida urganilgan yodgorlikka nisbat etilib shartli ravishda Chust madaniyati deb nomlangan. (bu yodgorlik ilk bor 1951 yilda M.E.Voronets tomonidan topilgan va urganilgan). Xozirda Fargona vodiysida Chust madaniyatiga oid 80 dan ortik yodgorlik aniklangan.Ularning yil sanasi mil.av.II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragi bilan belgilanadi. Bu madaniyatga tegishli yodgorliklar Fargona vodiysining shimohy (Namanganviloyati), sharkiy (Andijon viloyati) xududlarida keng tarkalgan. Chust madaniyati yodgorliklari turkumiga Dalvarzintepa, Turakurgon, Ashkaltepa kabi yodgorliklar kiradi. Chust madaniyatida metall bilan ishlash ravnak topgan. Uz navbatida metall buyumlar maxsus tosh koliplarga kuyilib yasalgan. Me tall esa sopol idishlarda eritilgan. Metall buyumlardan oyna,urok,pichok, bigiz. Ot uzangilari, bilakuzuk, ikki parrakli bronza paykonlarni kursatib utish mumkin, Chust madaniyati yodgorliklarida toshdan mexnat kurollari yasash davom etadi. (masalan: Dalvarzintepa yodgorligini kazish davomida 1500 ga yakin tosh kurollar. Tosh kurollar orasida kumtoshdan yasalgan uroksimon pichoklar yasash aloxida diqqatga sazovordir. Dalvarzintepada 400ga yakin ana shunday tosh kurollar topilgan). Chust madaniyatida suyakdan kurol yasash xam keng yulga kuyilgan. Chust madaniyatida xunarmandchilikning keng rivojlangan soxasi kulolchilik edi. Idishlar kulda yasalgan bulib, xali kulolchilik dastgoxidan foydalanishga utilmagan. Chust madaniyati axolisining xujaligi sun'iy . sugorishga asoslangan dexkonchilik edi. Iktisodiyotda xonaki chorvachilik xam muxim urin egallagan.Vatanimiz

xududidan tashkari sunggi bronza davri madaniyatlari Tojikiston respublikasi xududida xam yaxshi urganilgan. Bular Panjikent trofidagi Sarazm yodgorligi, Vaxsh voxasidagi Vaxsh madaniyati va Shimoliy Tojikiston xududidagi Kayrokkum madaniyatlaridir. Sarazs madaniyati bu erda mavjud eneolit davri yodgorligi asosida davom etgan bulsa, Vaxsh madaniyati uz kelib chikishi bilan bevosita Janubiy Uzbekistonning sunggi bronza davri (Sopolli madaniyati) bilan bevosita boglik. 5. Kavkazorti bronza davrida.

Kavkazorti xududida bronza asriga kelib bir tomondan bu mintakada eneolit davridan Kuro va Araks daryolari xavzasida mavjud bulgan Kuro —Araks madaniyatini davom etganligini kuzatsak, ikkinchidan bu xududda yangidan — yangi madaniyatlar paydo bulgan. Ilk bronza davrida Kuro —Araks madaniyati kariyib butun Kavkazorti xududini egallaydi, Shimoliy Kavkazga kadar uz ta'sirini utkazadi. Bu davrda dexkonchilik va chorvachilik yuksak darajada rivojlanadi.

Kavkazorti xududi bronza asri madaniyati yodgorliklari orasida Trialen kurgonlari xam munosib urin olgan. (Trialen Gruzuya respublikasi xududidagi joy nomi, bu erda saklanib kolgan kurgon —mozor 1941 yil tanikli arxeolog B.A.Kuftin tomonidan kashf etilgan).Bu kabrlarda asosan kabila boshliklari dafn etilgan bulib, kabrga jasad yoniga tosh va loydan yasalgan buyumlar, sopol idishlar bilan bir katorda mis kozonlar,uldirilgan xayvonlar va bir kancha kumush, oltin kabi metallardan yasalgan chelak,kadax,xanjar kabi kimmatbaxo buyumlar xam birga kuyilib dafn etilgan. Shunday kilib sunggi bronza asriga kelib Evrosiyo xududining katta kismida ijtimoiy soxada muxim uzgarishlar yuz bergan. Kora dengizining shimoliy kismida, Evrosiyo dashtlarida sunggi bronza muxim etnik jarayonlar yuz bergan (Xind — oritlarning shakllanishi,Yu kimmeriylarning tarix saxnasiga chikishi va x.k). Urta Osiyoda va Kavkazortida sunggi bronza asrida yuz bergan ijtimoiy tarakkiyot tufayli shu mintakalarning ba'zi bir xududlarida ilk davlatchilik tuzu mining shakllanishi uchun shart — sharoit yuzaga keldi. Vatanimiz xududining kadimiy voxalarida xususan orol dengizining Janubiy sarxadlarida Xorazm davlatining shakllanishi, Zarafshon voxasida Sugd va Amudaryoning urta okimida Baktriya davlatining shakllanishi ayni shu bronza davri madaniyatlari manbaida sodir buldi.

7 - Mavzu: ILK TEMIR ASRI. EVROSIYONING ILK TEMIR ASRI MADANIYATLARI. (2 soat).

Reja:

1. Ilk temir asrining umumiy ta'riii.
2. Skiflar va sarmatlar.

3. Kavkazorti xududi ilk temir asrida.

TAYANCh suzlar.

Xetlar, Garbiy Gurjiston, ilk temir asriga utish boskichi, skiflar, sarmatlar, skif kurgonlari (mazor lari), Roksalonlar, Urartu davlati, Teyshebaini, Karmir — Blur, Erbuni.

Arxeologik davrlanishga karaganda temir asri bronza (jez) asridan keyin boshlangan katta tarixiy davr. Ilk temir asri bronza asri singaridek xar bir mintakaning ijtimoiy tarakkiyot darajasiga boglik xolda turli tarixiy davrlarda boshlandi. Evropada ilk temir asri milodddn awalgi II ming yillikning oxirida (miloddan awalgi 1100 yilda), xetlar davlatining kulashi munosabati bilan sodir bulgan edi. Kuxna dunyodagi eng kadimgi temir eritish domna pechlari (uchoklari) miloddan awalgi II ming yillikning birinchi yarmiga oid bulib, Garbiy Gurjiston xududida urganilgan. Urta Osiyoda ilk temir davri mil.av. I ming yillikning birinchi yarmiga tugri keladi. Mil.av. IX —VIII asrlarda ilk temir davriga utish boskichi deb nomlangan. Bu davrda ibtidoiy jamoa tuzumi uzining oxirgi boskichini utamokda edi. Ishlab chikarishda birinchi bor temirdan xom ashyo sifatida mexnat kurollari ishlab chikarishda foydalanila boshlandi. Temirning ishlab chikarishda kullanilishi ibtidoiy jamoa tarixida buyuk texnik inkilob buldi. Ayniksa temir kurollari yasashning ixtiro kilinishi dexkonchilik va xunarmandchilikning rivojiga katta ta'sir kursatdi. Temir chorvachilikni dexkonchilikdan uzil-kesil ajratdi, xususiy mulkni mustaxkamladi, sinfiy jamiyatni keltirib chikardi. Xunarmandchilikning kator soxalarida ixtisoslashuvning sodir bulishi natijasida ilk shaxarlarning belgilaridan biri sifatida bozor paydo buldi. Ilk temir asrida Evrosiyoning ba'zi bir mintakalarida dastawal Kavkazorti xududida (Urartu davlati) va Urta Osiyoda «Katta Xorazm davlati», Sugd va Baktriya davlatlari paydo buldi. Evrosiyoning keng dashtliklarida esa kuchmanchi kabilalarning yirik —yirik uyushmalari shakllandi. Ana shunday yirik kabilalar uyushmalari sirasiga skiflar va sarmatlar kiradi.

2.Skiflar va sarmatlar.Skiflar eron tillar guruxiga kiruvchi xalklardan biri bulib, mil.av. VIII—VII asrlardan milodiy III asrga kadar Kora dengizining Shimoliy kismida istikomat etganlar. Skiflar xakidagi ma'lumotlar grek va lotin mualliflari asarlarida va shuningdek Ossuriya—Bobil

mixxatlarida uchraydi. Skiflar xakidagi dastlabki ma'lumot, mil.av. 450 yilda Kora dengizining shimoliy kirgoklaridagi grek shaxarlaridan biri Olviyaga tashrif byurgan Gerodot asarlarida uchraydi. Skiflar Kora dengizning shimoliy xududlarida istikomat qilgan kimmeriylarni bu xududdan sikib chikarganliklari, ularni kabila boshliklari Partatuey va Madiy boshchiligida kavkaz **orkali** Old Osiyoga qilgan yurishlari va ularni Midiya davlatidan miLav. VII asrning 70-yillari va VI asr boshlarida kattik zarbaga uchraganliklari xakida ma'lumotlar saklanib kolgan. Omon kolgan skiflar uz xududlariga ya'ni Kora dengizining Shimoliy kirgoklariga kaytib kelganlar. MiLav. VI asr oxirida Axamoniylar Eroni podshosi Doro katta kushin bilan (Gerodot ma'lumotlariga kura 70 000 askar) Bospar va Dunay orkali Skiflar mulkiga bostirib kirganlar. Ammo Doro kushinlari skiflardan maglubtiyatga uchrab orkaga kaytganlar. Skiflarda davlatchilik tuzumining shakllanishi miLav. IV asrda ya'ni podsho Atey (miLav. 339 yilda xalok bulgan) davrida paydo bulgan. Arxeologiya malumotlariga kura , miLav. IV asr skif podsholigining iktisodiy, siyosiy va madaniy jixatdan eng yuksalغان davri bulib, Skifiyaning eng yirik xunarmandchilik, ' savdo va ma'muriy markazi Kamensk shaxri skiflar kul ostida bulgan. MiLav. IV asrdagi Skif podsholigi iktisodining asosini , aksariyat mutaxassislarain ta'kidlashicha, Kora dengizining shimoliy kismidagi grek shaxarlar xususan Bospar podsholigi bilan don bilan bulgan savdo tashkil qilgan. Don orkali savdo asosan skif zodogonlari kul ostida bulgan. Dondan keladigan foyda xisobidan skif zodogonlari grek shaxarlaridan yukori sifatli metall buyumlar va takinchoklar sotib olganlar. Bu kabi juda noyob san'at namunalari skiflar kurgonlaridan juda kuplab topilgan. Miloddan awalgi III asrda skiflar davlatida katta tushkunlik yuz beradi. Bu jarayonni kupchilik mutaxassislar sarmatlarning bostirib kelishi bilan boglaydilar. MiLav. II asrda skiflar davlatining kaytadan shakllanish jarayoni yuz bersada, ammo xududiy jixatdan endi bu podsholik fakat krim chullari , Dnepr va Bug daryolari kuyi okimlari xududlari bilan chegaralanib koladi. Endi Skif podsholigining xam poytaxti Krimda mayjud bulib, tarixiy manbalarda Neapolis deb nomlangan. (Skifiyaning neapoli). Bu shaxar xozirda Simferopol shaxrining chekkasidagi Kermenchik yodgorligiga tugri keladi. Milodiy III asrda Skif podsholigi got kabilalarining bostirib kelishi tufayli batamom inkirozga uchraydi.

Skiflar madaniyatining eng yorokin namunalari davrimizgacha (mozor) kurgonlar shaklida etib kelgan. (baxaybat 50 — 70 metrli bu inshoot asosida yogoch laxoyda kabila boshligi uz xayotida foy dalanilgan barcha anjomlari bilan dafn etilgan. Bu kurgonlar turkumiga Kostroma, Ulosk, Kelermes, Soloxolar kiradi. Bu kurgonlar ularda dafn ashyoviy manbalar, kurol — aslaxalar, nodir metallardan

tayyorlangan san'at namunalari bilan uz vazifasiga kura Misr exromlari bilan tenglashtiriladi). Skiflarda ayniksa utrok skiflarda shaxar va kishloklar xam shakllangan. Masalan: Belsk shaxarchasi yoki Kaminsk shaxar — chasi. Skiflar madaniyatining shakllanishida kadimgi Gretsiya va Shark madaniyatining ta'siri sezilarlidir. Sarmatlar. Eron tillari guruxiga kiruvchi kabilalar uyushmasi. Dastawal sarmatlar Dondan Urol buyigacha xududlarda yashagan. MiLav. VI —IV asr manbalari (asosan antik davr mualliflari) skiflar bilan kushni bulgan savromatlar tugrisida ma'lumot beradi. Savromatlar madaniyati skiflar madaniyatiga yakin bulgan. «Sarmat» etnonimi antik davr yozma manbalarida miLav. III asrdan boshlab uchraydi va asta — sekin savromat nomini sikib chikara boshlaydi.

MiLav. III —II asrlarda sarmat kabilalarining Shimoliy Kavkazga va Kora dengizning shimoliy kirgoklari tomon yurishi boshlanadi. Shimoliy Kavkazga tomon xarbiy yurish kilgan sarmatlar guruxi (siraklar, aorslar), Kora dengizining Shimoliy kirgoklariga yurish kilganlarni yazichlar, roksolonlar deb tarixiy manbalarda tilga olingan. Antik davr tarixchisi Diodor suzlariga kura, sarmatlar «Skifiyaning katta kismini chulu-biyobonga aylantirdilar, maglub bulganlarni bitta xam koldirmay kirib tashlaganlar». Roksolonlar milodiy I asrda Rim bilan tuknash kelganlar, milodiy I asrda shimoliy Kavkazda alanlar paydo bulib, II asrda bu kabilalar Kora dengizining shimoliy kismida xukmronlik kilganlar. Sarmatlarning Kora dengizining Shimoliy kismidagi xukmronligiga dastawal gottlar, keyinchalik (375 yilda) xunlar chek kuyganlar. Omon kolgan sarmatlarning bir kismi gottlar bilan Ispaniya xududlarigacha etib borganlar, sarmatlar uyushmasiga kirgan alanlar esa Kavkazning togli xududlarida urnashib kolib ba'zi bir Kavkaz xaklari shu jumladan, osetin, kabardinlarning shakllanishida kushilib ketgan. Sarmatlar madaniyati xam uning siyosiy tarixi singaridek mil.av. III —milodiy III asrlarni uz ichiga oladi. Sarmatlar (ilk davrda sarmatlar) madaniyati dastawal Ural buyi buyilarida shakllangan bulsa, keyinchalik Kuyi Povaljya va mil.av. III —II asrlarda Shimoliy Kavkaz va Kora dengizining shimoliy kirgoklarida mavjud bulgan. Sarmatlar asosan mozorlar eyib kelgan xolos. Kabrlarda vafot etganlar bilan birga turli — tuman kurol — aslaxa, anjomlar, sopol buyumlar xam birga kushib dafn etilgan. Kabrlardan topilgan ashyoviy manbalar orasida (asosan Kora dengizining shimoliy kirgoklaridan import kilingan) Italiyaning kumush va bronza idishlari, shuningdek kimmatbaxo toshlab kuyib ishlangan takinchoklar xam kuplab uchraydi. Sarmatlar madaniyati uch katta davrdan iborat bulib kuyidagicha nomlangan.

Birinchi davr: Ilk sarmat davri (yoki Proxorov madaniyati) miLav. IV —II asrlar. Ikkinchi davr: Urta Sarmat davri (yoki Suslov madaniyati). MiLav. I milodiy I asrlar. Import buyumlarning kupayishi va boy kabrlarning (Povoljeda Kosika, Kuyi Donda «Novocherkassk xazinasi» va x.k) paydo bulish jarayoni yuz bergan. Uchinchi davr: Sunggi sarmat (yoki Alan davri) Milodiy II —III asrlar. 2.Kavkazorti xududi ilk temir asrida. Urartu davlati. Kavkazortidagi ilk temir asridagi davlat Urartu xisoblanadi. Bu davlat Arman tog yon bagrilarida mil.av. IX-VIII asrlarda xukm surgan. Urartu xalki xurritlarga karindosh xalklardan bulib Van kuli atroflariga mil.av. II ming yillikda kelib urnashgan. Urartu davlatidan unlab shaxar va kal'alar toshlarga bitilgan mixxatlar, turli-tuman san'at namunalari bizgacha etib kelgan. Mil.av. IX asrda Urartu davlatining poytaxti Tushpa Van (Van kuli buyida) ga asos solinadi. MiLav. VIII asrning boshlarida Erebuni va Argishtixinili shaxarlar paydo buladi. MiLav. VII asrda Teyshebaini , Rusaxinili kabi shaxar shakllanadi. Bu shaxarlar odatda 300 dan 200 gacha (Arshitixinili 400 - 500 ga) maydonni ishgol etib odatda baland tepaliklar ustida barpo etilgan.

Erebuni va Arshitixinililar saroy inshootlar majmui kazib urganilgan. Bu binolar turli xil mazmun kasb ettirib ishlangan devoriy suratlariga bezalgan bulgan. Urartu metall buyumlar ishlash (masalan, Arshitixinilida kazib ochilgan ustaxonalar), toshni kayta ishlash (masalan,saroylar kurilishi), temirdan mexnat kurollari va kurol — aslaxalar yasash (shu jumladan temir pluglar) yoki xarbiy kurol — aslaxalardan kilichlar, dubulga (podsho Arshisti va x.k. dubulgalari) .Sopol buyumlar yasash xususan tuzilishi etikning kurinishi va x.k. uxshash turli — tuman va moddiy madaniyatning x.k. turlari Urartu madaniyatidan dalolat beradi. Urartu davlati miloddan awalgi VI asrda skiflar va x.k. xujumlari okibatida kulaydi. MiLav. 1 ming yillikda tarix saxnasiga paydo bulgan Urartu davlati va skiflar Evroosiyo xalklari tarixida muxim urin tut-°-ganlar. Urartu davlati Evroosiyo xududidagi eng kadimgi davlat xisoblansa, skiflar undan sung sarmatlar Soroosiyo dashtlarida bir kancha etnik gurux va xalklarning shakllanishida muxim rol uynaganlar.

8 - Mavzu: URTA OSIYO ILK TEMIR DAVRIDA.

(2 soat)

2-KISM.

Reja:

1. Urta.Osiyoda temir buyumlarning paydo bulishi masalalari.
2. Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asri.
3. Janubiy Uzbekistonning ilk temir asri madaniyati.

TAYANCH SUZLAR.

Ez 1 komplekslari, V.M.Masson, AAAskarov, P.I.Albaum, Yu.A.Zadneprovskiy, Anau, Elkendepa, Afrosiyob, Lolazor, Talloshkon 1, Kiziltepa.

Temir asrining umumiy ta'rifida kuxna dunyoda dastlabki temir buyumlarning paydo bulishini mil.av. XU asrga oidligini ta'kidlab utgan edik. Urta Osiyoda temir buyumlarning yoki umuman temir asrining boshlanish sanasi munozaraga sabab bulib kelmokda. Tanikli arxeolog olim V.M.Masson 1959 yilda nashr etgan (Margiyonaning kadimgi dexkonchilik madaniyati. «Drevnezemledelogecheskaya kultura Margiani. M —L., 1959) asarida Urta Osiyoda temir asrining boshlanishini Yaz 1 davriga, ya'ni miloddan avvalgi 900 — 650 yillarga oid deb aniklagan edi. A.Askarov va LJAlbaumlar Urta Osiyoda ilk temir asrining boshlanishini Kuchuk II davriga , ya'ni miloddan avvalgi 7500 — 600 yillarga oid deb ta'kidlaydilar. Arxeolog — olim A.S.Sagdullaev Urta Osiyo yodgorliklarida temir buyumlarning paydo bulishi sanalarining majmuini yaratgan.

1. Janubiy Turkmaniston.

Anau — miloddan avvalgi IX —VTI asrlar.

Anau — miloddan avvalgi U —IV asrlar.

Elkendepa — miloddan avvalgi U asr.

2. Sugd ulkasi.

Daratepa (Kashkadaryo viloyati) — miloddan avvalgi VII-VI asrlar.

Lolazor (Samarkand shaxri xududida) — mil. Av. VI — IV asrlar.

Afroosiyob (eng kuyi katlam) — miloddan awalgi VI - U asrlar.

3. Xorazm va sak yodgorliklari.

Kuyisoy — miloddan awalgi VTI — IV asrlar.

Uygarak — miloddan awalgi VII — U asrlar.

Kuzali kir — miloddan awalgi VI — U asrlar.

Dingilji — miloddan awalgi U asr.

4. Baktriya ulkasi.

Gozimulla — miloddan awalgi VI — U asrlar.

Kizilcha 1 — miloddan awalgi VI — U asrlar.

Kal'ai Mir — miloddan awalgi VI — IV asrlar.

Kizilcha IV — miloddan awalgi U — IV asrlar. 5. Fargona vodiysi.

Dalvarzin — miloddan awalgi VIII asr.

Oktom — miloddan awalgi U — IV asrlar.

Dashti Asht — miloddan awalgi U — IV asrlar.

6. Pomir mozorlari topilgan temir buyumlar sanasi.

Tegirmon suv — miloddan awalgi VI asr.

Okbayt — miloddan awalgi VI — IV asrlar.

Tomdi — miloddan awalgi U — IV asrlar.

Alichur 2 — miloddan awalgi U — IV asrlar.

Uzbek—olmon arxeologik guruxining janubiy
Uzbekistondagi bronza (jez) asrining eng yirik
yodgorligi (Uzbekiston xududidagi eng dastlabki
shaxar) katlamlarida miloddan awalgi XIII asrga
mansub temir buyum koldigini topib urgandilar. Bu
topilma arxeolog — olimlarga janubiy Uzbekiston xududida istikomati etgan
kabilalar xettliklari bilan ayni bir vaktida temir buyumlar bilan tanisha
boshlaganliklaridan dalolat beradi. Urta Osiyoda ilk temir asrining boshlangich
nuktasi miloddan awalgi 1 ming yillikning boshlari deb aniqlangan bolsa, miloddan
awalgi IX — VIII asrlar sunggi jez (bronza) asridan ilk temir davriga utish boskichi
xisoblanadi. Yukorida temir buyumlarning paydo bulishi sanalari majmua — sidan
kurinib turibdiki Urta Osiyoda temir buyum — larning ommaviy ravishda turmushda
foydalanishi miloddan awalgi VII — VI asrlarga oid.

2. Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asri. Janubiy Turkmanistonning ilk
temir davri yodgorliklarini urganish asrimizning boshida R.Pompelli faoliyati bilan
boshlangan. 1950 yillarda Marv voxasida V.M.Masson tomonidan Yazdepa va

x.k. yodgorliklarda keng kulamda tadkikotlar utkazildi. Tadkikotlar asosida Marv voxasining uzida bir kancha dexkonchilik voxasi va ularning Markaziy shaxri aniklangan.

- 1.Toxirboy dexkonchilik voxasi. Bu voxa tarkibiga Toxirboy I, II va Churknok kabi yodgorliklar kiradi. LYazdepa dexkonchilik voxasi. Bu voxaning markazi atrofida unga nisbatan kichik yodgorliklardan tarkib topgan Yazdepa xisoblanadi.
- 2.Aravamdepa dexkonchilik voxasi. (8 yodgorlikdan tarkib topgan).
- 3.Taip dexkonchilik voxasi. (7 yodgorlikdan tarkib topgan).
- 4.Tugalok dexkonchilik voxasi. (Tugalok dexkonchilik voxasi uz tarkibiga 10 dan ortik odgorlikni birlashtiradi).

Shimoliy Parfiya xududida ilk temir asri yodgorliklarining urganilishi tarixi XX asrning birinchi un yilligida tadkikotlar utkazgan Amerika ekspeditsiyasi faoliyati bilan boglik . (R.Pompelli tomonidan Anau yodgorligining janubiy yon bagrida amalga oshirilgan kazuv ishlari tufayli Anau IV deb nomlangan arxeologik katlam (kompleks) paydo buldi).

Keyinchalik Parfiya ulkasidagi ilk temir asri yodgorliklarini urganish ishiga A.A.Maruhenko, S.A.Erisov (asrimizning 40 — 50 yillari), V.I.Sarianidi, K.A.Kachuris (asrimizning 60 — 70 yillari) lar muxim xissa kushganlar. Shimoliy Parfiyaning ilk temir asri yodgorliklari 3 turga bulinadi: 1)arki — a'loli yodgorliklar. 2) umumiy maydoni 1 hektarga yakin yodgorliklar. 3) kichik yodgorliklar (umumiy maydoni 0,5 ga va x.k.). Birinchi turdagi yodgorliklarga sunggi bronza asrida paydo bulgan Elkendepa yodgorligi kiradi. Bu yodgorlik ikki kismdan kup burchakli arxi — a'lo va unga tutash asosiy shaxar kismdan iborat. Janubiy Turkmanistonning ilk temir asri kadimiyotlari arxeologik davrlanishga kura 3 — asosiy davrga bulinadi. (Janubiy Turkmanistonning ilk temir asrini davrlashtirish uchun asos bulib Yazdepa yodgorligi xizmat kilgan).

Yaz - I; Yaz - II; Yaz - III;

Yaz I — miloddan awalgi 950 — 750 yillar.

Yaz II — miloddan awalgi 750 — 500 yillar.

Yaz III - miloddan awalgi 500 - 400 yillar.

Yodgorliklarning tuzilishida uzgarish bilan bir katorde Janubiy Turkmaniston xududida ilk temir asrida kulolchilikda xam bir kator sezilarli uzgarishlar yuz beradi. Jumladan kulda yasalgan charxsiz) idishlar soni ortadi, ular tashki tomondan rasmlarga bezaladi, keyinchalik VII —VI asr oraligida aksariyat sopol idishlar

bankasimon kurinishga ega buladi. Me'morchilikda sun'iy uslubda kurilgan saxn (platformalar) paydo buladi, doirasimon shakldagi mustaxkam kal'alar yuzaga keladi. Janubiy Turkmanistonda bu davrga kelib Shimoliy Baktriya (Surxondaryo viloyati, Janubiy Tojikiston xududlari) dagidek sun'iy sugorishga asoslangan dexkonchilik madaniyatining tarakkiy etganligini kuzatamiz. Yukorida Urgulsoyning bosh kismida boshlangan. Ulka madaniy xayotida sodir bulgan bu uzgarishlar ildizini bir gurux olimlar (VLSarmanidi va x.k.) Xurosondan , ayrimlari (A.Askarov, Yu.Zadneprovskiy) Fargona vodiysidan izlaydilar. Ularning fikricha, bu madaniyat boshka yurtlardan axolining bu yurtlarga kelib urnashishi okibatida paydo bulgan. Miloddan awalgi VII asr urtalarida Kuchuktepa madaniyati zaminida kadimgi Baktriya madaniyati shakllangan. Baktriya madaniyati bevosita Kuchuktepa madaniyatining uzviy davomidir . Bu davrda ikki kismli shaxarlar barpo bulgan, sinfiy munosabatlar tulik shakllangan va davlat vujudga kelgan. Surxondaryo viloyatida kadimgi Baktriya madaniyatining 36 yodgorligi aiklangan. Bular kurilish uslubi, maydoni va vazifasiga kura kuyidagi turlarga bulinadi. 1. Shaxarlar. 2. Arkli kishloklar. 3. Arksiz kishloklar. 4. Xarbiy istexkomlar. 5. Ibodatxonalar. 6.Kurgonlar. Bu yodgorliklar asosan uch dexkonchilik ulkalarida joylashgan. Sherobod dexkonchilik ulkasi Ulanbuloksoy va Sheroboddaryo xavzalarini uz tarkibiga oladi. Bu ulkada Kuchuktepa, Pshaktepa, Talloshkon va Jondavlattepa kabi yodgorliklar joylashgan. Boysun dexkonchilik ulkasi Bandixon, Mirshodi, Sangardak, Tupalang daryolari xavzalarini uz ichiga oladi. Voxaning Markaziy shaxri Kiziltepa bilan bir katorda Bandixontepa, Gozimulla kabi yodgorliklar mavjud. Surxon dexkonchilik markazi Surxondaryoning urta okimi va kuyi okimlari atrofidagi xududlarni uz tarkibiga olgan. Bu ulkaning markazi Bandixontepa xisoblangan. Xar bir dexkonchilik ulkasi uzining bosh shaxri, 5 — 6 tadan kishlok va kal'alariga , diniy in — shootiga ega bulgan. Bu juda muxim siyosiy vokea bulib, kichik davlatlarning shakllanish jarayonini aks ettiruvchi arxeologik dalildir. (Ana shunday kichik davlatlarning 2 tasi Aleksandr Makedonskiy yurishlarini ta'riflagan grek tarixchilari malumotlarida uchraydi. Paretakena, Bubakena). Miloddan awalgi VI asrda bu davlatlarning birlashtirilishi tufayli Urta Osiyodagi eng kadimgi davlatlardan biri xisoblangan kadimgi Baktriya podsholigi vujudga kelgan. (Baktriya yoki Baktriana yunoncha, forsiyda Baktrii. Zardushtiylikning mukaddas kitobi «Avesto»da bu ulka Baxdi nomi ostida tilga olinadi. Baxdi Eronga nisbatan sharkda joylashgan ulka degan manoni anglatadi. Bu podsholik tarkibiga Surxondaryo viloyati xududidan

tashkari Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afgoniston erlari xam kirgan. Kadimgi Batriya davlatining siyosiy tarixiga murojaat etsak, miloddan awalgi VI-IV asrlarda bu davlat Eron axmoniyarlari davlatiga karam davlatga aylangan. Bu vokea miloddan awalgi 545-539 yillar oraligida Kir boshchilik kilgan Eron kushinlari tomonidan Urta Osiyoni bosib olinishi okibatida ruy bergan. Shu sanalardan tortib to makedoniyalik Iskandar kushinlari tomonidan kadimgi Eron davlatining tor—mor etilishiga kadar Baktriya Eron axmoniyalarining katta satrap (viloyatlaridan) biri xisoblangan. Arxeologik manbalarga tayanib fikr yuritadigan bulsak, eron axmoniyarlari baktriyaliklar madaniyatiga aytarli ta'sir kursata olmaganlar. Ayrim xorijiy olimlar Uzbekistonda shaxar turkumidagi madaniyatning shakllanishi va davlatning paydo bulishini bevosita Eron axmoniyarlari istibdodi bilan boglaydilar. Bizningcha, miloddan awalgi VI —IV asrlarda Baktriya fakat siyosiy jixatdangina axmoniyalar imperiyasiga tobe bulgan. Iktisodiy va madaniy jixatdan ular erkin bulganlar. Shaxarsozlik va xunarmandchilikning rivoji buning isbotidir. Baktriya madaniyatiga oid Kiziltepa va Xayitobodtepalarda arxeologik tadjikotlar ut kazilgan. Bu shaxarlarning umumiy maydoni 10 gektardan 22 gektargacha bulib, Arkia'lo va shaxar kislardan iborat. Xar ikki kism mustaxkam devor bilan urab olingan. Xarbiy istexkom kal'alardan Sherobod voxasidagi Tallosh kon yodgorligi tulik tadjik kilingan. Bu yodgorlik doira shaklida bulib, diametri 135 metr, 5 metrli devor bilan uralgan, tashki tomondan 15 ta burj bilan muxofazalangan. Kal'a devori va burjlarda shaxmat kataklarini eslatuvchi ikki kator shinaklar joylashgan. Kal'a darvozasi uzun yulak shaklda bulib, xarbiy jixatdan juda mustaxkam kurilgan. Shurchi tumanida joylashgan Kizilcha, Muzrobotdagi Kuchuktepa. Pshaktepa yodgorliklari xam tulik kazio urganilgan. Bu yodgorliklardan xam kadimgi Baktriya madaniyatiga oid muxim malumotlar tuplangan. Kadimgi Baktriya madaniyatining ta'siri Xorazm va Sugd xududlarida yuzaga kelgan me'moriy inshootlar kurilishida va kulolchilik turlarida yakkol kuzga tashlanadi. Baktriya madaiyati miloddan awalgi IV asrning 30-yillarida boshlangan Makedoniyalik Iskandar istibdodi okibatida inkirozga yuz tutadi. Viloyatdagi kadim Baktriya madaniyatiga oid 36 yodgorlikdan 33 tasi makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi kushinlar xujumi tufayli yondirilgan va vayronaga aylantirilgan.

7-Mavzu: URTA OSIYO ILK TEMIR ASRIDA .

(2 soat)

3- KISM.

Reja:

1. Fargonaning ilk temir asri madaniyati.
2. Toshkent voxasi ilk temir asrida.
3. Zarafshon voxasining ilk temir asri madaniyati.
4. Xorazm ilk temir asrida.

TAYANCh SUZLAR.

Chust madaniyati, Eylaton madaniyati, Chust, Dalvarzin, Burguluk madaniyati, LATerenojkin, XDuke, Marokand, Samarkand sugdi, Buxoro sugdi, Kashkadaryo Sugdi, Kuykirilgan kal'a, Kal'alikir, Kuzalikir, Kuyusoy madaniyati. Fargonaning ilk temir asri madaniyatlaridan biri Chust madaniyati. Bronza (jez) asriga bagishlangan ma'ruzalarda biz Chust madaniyatiga, uning asosiy yodgorliklariga batafsil tuxtalgan edik.

Chust madaniyatining boshlangich nuktasi miloddan avvalgi II-1 ming yilliklar oraligi balsa, bu madaniyatning oxirgi mavjud bulgan asrlarini aniklash muammolari va tortishuvga sabab bulib kelmokda. Eng sunggi ma'lumotlarga kura, Chust madaniyatining yukori sanasi II ming yillikning oxiri balsa, bu madaniyatning kuyi sanasi miloddan oldingi VIII—VII asrlar deb belgilangan. Fargonada ilk temir davrida Chust madaniyatidan sung shakllangan madaniyat Eylatan madaniyati deb nom olgan. Eylatan ilk bor 1934 yilda B.A.Latinin tomonidan urganilgan bulib, shu yodgorlikdan uziga xos sopol buyumlar kolleksiyasi tuplangan. Xozirda Fargona tarixida Eylatan deb nomlangan bu davr bir gurux olimlar tomonidan (Yu.A. Zadneprovskiy va x.k.) miloddan avvalgi VII-I vasrlar deb, N.G.Gorbunova va boshka mutaxassislar tomonidan miloddan avvalgi VI—IV asrlarda mavjud bulgan deb aniklangan. Fargona vodiysida Eylatan davri yodgorliklari barcha xududlarda mavjud bulganligi aniklangan. Eylatan madaniyati (yoki N.G.Gorbunova bu davr madaniyatini eylatan-oktom madaniyati deb nomlagan)ning yirik yodgorligi umumiy maydoni 500-400 metrni tashkil etgan Eylatan shaxri deb xisoblanadi. (Eylatan yodgorligida darvoza urni, shaxarliklar xonadoni, mudofaa istexkomlari (devor va burjlar) kazib urganilgan). Eylatan davri xujaligining asosini

dexkonchilik tashkil etgan. Bu davr axolisi bugdoy, arpa etishtirish bilan bir katorida usha davrda sholi etishtirishni xam kashf etganlar. Mexnat kurollaridan tegirmon va yogurchok toshlari yoki don tuyushga muljallangan tosh kurollarni, xarbiy kurol — aslaxalardan bronzadan yasalgan uch kirrali kamon ukklarini kursatib utish mumkin. Eylatan davrining ilk boskichida sopol idishlar yasash uchun charx paydo buladi. (Butun Chust davri sopol buyumlari kulda yasalgan edi). Shunday bulsada Eylatan davrida charxsiz yasalgan sopol idishlar xam kupchilikni tashkil etgan. Eylatan sopol idishlari yasaliş texnologiyasi, tarkibi va bezatiliş uslublariga kura bir necha turlarga bulinadi. Ayniksa Eylatan davrida sopol buyumlarga ularga pishirmasdan turib sirtiga naksh berish juda tarakkiy topgan. Eylatan sopol idishlarining eng kup tarkalgan turi tagi aylana shaklda yasalgan sopol kosalar xisoblanadi. Fargona Eylatan davri me'morial yodgorliklari turkumiga Oktosh mozori xam kiradi. (Oktosh yodgorligi Fargonadan 9 km. Janubda adir buyida joylashgan. Tosh uyumlaridan iborat bu mozor diametri 3 — 5 metrgachabulgan kabrlardan tashkil topgan. Kabr ustidagi uyum ostida erga kazilgan kabrning laxat kismi uzunligi 2,6 mx eni 1,5 metrni tashkil etadi. Dafn etilgan elkasi bilan laxatga kuyilgan bulib, boshlari garbga karab yunalgan. Oktosh bilan bir katorida Kungay, sufan va Dashti — asht kabi mozorlar xam urganilgan bulib, bu mozorlardan Fargonaning xam miloddan awalgi VI —IV asrlar kuchmanchi chorvador xalklari va ularning moddiy madaniyatini ifoda etuvchi kuplab ashyoviy manbalar tuplandi.

2. Toshkent voxasi ilk temir asrida. Toshkent voxasida ilk temir davrida mavjud bulgan madaniyat Burguluk madaniyati deb nomlangan. Burguluk madaniyatiga mansub dastlabki manzilgoxlar 1940 yilda ATTerenojkin tomonidan kashf etilgan. Oxangaron daryosining urta okimida joylashgan Burguluksoy xavzasi Toshkent voxasida ilk dexkonchilik madaniyati tarkib topgan mavzelardan biri bulib chikdi. Dastlabki urganilgan yodgorlik nomiga nisbat etilib, Toshkent voxasida miloddan awalgi 1 ming yillik davomida yuzaga kelgan ilk dexkonchilik madaniyati Burguluk madaniyati deb nomlangan.

ATTerenojkin Burguluk madaniyati yodgorliklarining davriy tasnifini ishlab chikdi va bu madaniyat tarixini ikki boskichga buldi. U awal Burguluk madaniyati yoshini miloddan awalgi III — 1 asrlarga oid deb topdi. Keyinrok esa bunga aniklik kiritib, uning yoshini miloddan awalgi IV —III asrlar bilan belgiladi. 1972 yildan boshlab Burguluk madaniyati tarixi bilan bevosita X.Duke shugullana boshladi. X.Duke Tuyabugiz suv omborining kurulishi munosabati bilan Oxangaron daryosining chap soxilida muntazam ravishda kidiruv va kazuv ishlarini olib bori, bu madaniyatga mansub 14 ta kishlok va 60 ga yakin yarim ertula va chayla shaklidagi

kulbalarning koldiklarini ochib urgandi. Burguluk madaniyati kishlok koldiklarini kazish vaktida bexisob sopol parchalari, kumtoshdan yasalgan uroksimon pichoklar, bronzadan yasalgan urok va pichoklar, bigiz, ignalar topilgan. Topilmalar orasida ikki parrakli paykon xam bor. Tosh kurollar orasida yorguchoklar, tosh ugir va ugir soplari kuplab uchraydi. Sopollar kulda ishlangan. Toshkent voxasining kadimgi dexkonlari va xunarmandlari xam Burguluk madaniyati zamonida sopol idishlar ishlab chikarishda kulolchilik charxidan foydalanishni bilma ganlar. Sopollar ikki tabakali xumdonlarda emas, balki ochik gulxanlarda pishirilgan. Shuning uchun ular kupol, murt bir tekisda jarangdor kilib pishirilmagan. Sopol idishlarning turlari xam kup bulmagan. Ular osti yassi kilib ishlangan kosalar, tuvakcha va xurmachalardan, aksariyatining sirtiga ok kizil buyok berilib, sung pardozlangan. Sopollar uz tashki kurinishi jixatidan Chust madaniyati sopollariga uxshab ketadi. Burguluk madaniyatiga mansub barcha moddiy ma daniyat namunalarini kayta taxlil kilish asosida X.duke bu madaniyatni miloddan awalgi IX —VTII asrlarga mansub ekanligini isbotladi.

3. Zarafshon voxasining ilk temir asri madaniyati. Zarafshon voxasining ilk temir asri inshootlari Samar — kand va uning atrofida (Afrosiyob, Kuyuktepa, Lolazor), Buxoroning kadimiy katlamlari Kalkonota, Karshi voxasida Erkurgon va Daratepalar kabi yodgorliklar orkali malum. Zarafshon voxasida joylashgan, shuningdek tarkibiga Kashkadaryo voxasini xam bir — lashtirgan Sugdiyona Urta Osiyoningeng yirik madaniy markazlaridan biridir. Sugdda ilk shaxar madaniyatining shakllanishi milod — dan awalgi 1 ming yillik boshlarida ruy bergan. Samarkanddan aksariyat mutaxassislarning ta'kidlash — laricha Karshi voxasida mavjud bulgan bulib uning markaziy shaxri Erkurgon xisoblangan. Spitamen boshchi uncha uzok bulmagan masofada joylashgan Kuyuktepa yodgorligi Samarkand Sugdining eng kadimiy markazi xisoblangan. Miloddan awalgi VII asrga kelib kadimgi Samarkandning shakllanishi tufayli Kuyuktepa asta —sekin uz axamiyatini yukotgan va Afrosiyob urnida ilk shaxar shakllana boshlangan. Miloddan awalgi VI — IV asrlar oraligida Afrosiyob (yunon manbalarida Marokand) 200 gektardan iborat shaxar sifatida tulik shakllangan. Samarkand atrofida ilk kanallarning shakllanishi (Dargom kanali) va Afrosiyob atrofida ilk xunarmandlar kishloklarining (Lolazor yodgorligi) shakllanishi xam ayni shu miloddan awalgi VI — IV asrlar ya'ni kadimgi sugd davrida sodir bulgan. Miloddan awalgi VI — IV asrlar oraligida sugd ulkasida uch markazning mayjudligini kuzatamiz.1.Samarkand Sugdi — markazi Afrosiyob. 2.Buxoro Sugdi — markazi Buxoro shaxri urnida. 3.Kashkadaryo Sugdi — markazi Erkurgon (Karshi shaxri atrofi).«Avesto» da Axuramazda tomonidan yaratilgan yurt

— ning ikkinchisi bulib Gava — sugdiylar yashaydigan bu yurt miloddan avalgi VI — IV asrlar davomida Baktriya ulkasi singari Eron axamoniylar davlati asoratiga tushib koladi. Makedooniyalik Iskandarning Marokand (Samarkand) ga yurishlari davomida Sugd ulkasida yana 2 ta viloyat ya'ni Nautaka Keenippalar mavjud bulganligi ta'kidlangan. Shundan Nautaka viloyati ligida makedoniyalik Iskandar kushinlariga karshi mardonavor kurash olib borgan sugdiylarda xarbiy bilimlar xam tarakkiy etganligidan dalolat beradi. Afrosiyob 1, Erkurgon 1, Buxoro 1 va x.k. deb nomlangan katlamlardan topilgan arxeologik ashyoviy manbalar (temir va bronzadan yasalgan kamon uklari, bankasimon sopol idishlar va boshka turdagi topilmalar) Sugd moddiy madaniyatini Baktriya, Xorazm madaniyatlariga monand xolda rivojlanganligidan dalolat beradi. 4.Xorazm ilk temir asrida.

Tarixiy adabiyotlarda shu jumladan Urta Osiyo arxeologiyasida xam «Katta Xorazm podsholigi» va «Kadimgi Xorazm» tushunchalari mavjud. «Avesto» ma'lumotlari asosida mashxur tarixchi olim S.T.Tolstov, Evropa olimlaridan V.Xenning xamda LGershevichlar «Katta Xorazm davlati» xakidagi arxaologik izlanishlarni va tarixiy — geografik ma'lumotlarni solishtirib uz karashlarini bayon etganlar. S.T.Tolstov «Avesto» da Zaratushtraning vatani Aryanem Vaychax — kadimgi Xorazm bulgan deydi. «Avesto» ga kura, Zara tushtraning vatani Aryanem Vaychax Daytiya daryosining soxilida joylashgan.

S.T.Tolstov va boshka bir kator olimlar Daytiya bu Amudaryo deb xisoblaydilar. «Avesto» da mavjud ma'lumotlarga e'tibor bersak «Katta Xorazm»ga Urta Osiyoning katta kismi kirgan. Bu xabar yunon mualliflari tomonidan xam tasdiklanadi. Gerodot «Katta Xorazm» davlatining ekin maydonlarini sugorish uchun Oks daryosiga tugon kurulganligini bayon kilib utgan. Olimlar Oksni Tajan daryosi bilan solishtirib, xozirgi Xirof va Mari viloyatlari «Katta Xorazm» davlati tarkibida bulgan degan goyani ilgari suradi. «Katta Xorazm» davlatining kachon inkirozga yuz tutganligi tugrisida tarixiy va arxeologik ma'lumotlar «Kattta Xorazm» ga tegishli kator janubiy viloyatlar Midiya davlati davridayok undan ajralib ketgan, uning yana kator viloyatlari esa Axamoniylar Eroni davlati tomonidan bosib olingan. Miloddan avvalgi IV asrga kelib «Katta Xorazm» ning Amudaryoning kuyi xavzasidagi xududida Kadimgi Xorazm davlati tashkil topdi. Uning podsho sifatida Farasman ismli shaxs grek tarixchilari tomonidan tilga olinadi. Iskandar Zulkarnayn Xindikush orkali Baktriyaga undan sung Sugdga kushin tortib kelganda Xorazm podshosi Farasman uning xuzuriga sovga-salomlar bilan kelgan va shimol tomonlarga yurish kilmokchi bulsa, uz kushini bilan unga yordamga tayyor ekanligini bildirgan. «Katta Xorazm» davlati xususida gap ketganda fakatgina Farasman podsholik kilgan

kadimgi Xorazm davlati tushunilmasdan, balki uning kadimgi xududiy chegaralarini nazarda tutgan xolda fikr yuritmok lozim. Kadimgi Xorazm davlati Orol dengizining janubiy sarxadlari hozirgi Korakalpogiston Respublikasi, Xorazm viloyati va Toshxovuz viloyatining katta kismi kirgan. Miloddan avvalgi VI —U asrlarda tarakkiy etgan kadimgi Xorazm davlati xakida arxeologik manbalar guvovlik beradi. Xorazmning ilk temir asriga oid unlab ka'l'alar, kadimgi shaxar koldiklari, mozorlar urganilgan. Massaget kabilalari guruxiga oid Tugizkent, Uygarak kabi mozorlar, Kuykirilgan kal'a, Kal'alikir va Kuyusoy madaniyatini tashkil etgan mozor — kurgonlar jumlasidandir. Kuykirilgan kal'ada arxeologik izlanishlar 1951 — 1957 yillarda amalga oshirilgan. Aniklanishicha, bu shaxar kadimgi Xorazm davlatining miloddan avvalgi IV va milodiy I asriga tegishli shaxarlaridan biri bulgan. Shaxar doira shaklida kurilgan baxaybat kal'a bulgan. Shaxar tashki mudofaa devori 9 ta burj bilan kushimcha muxofazalangan. Xorazmning ilk temir asri yodgorliklari turkumiga Kuzalikir shaxarchasi xam kiradi. Umumiy maydoni uzunligi 1 km teng bu yodgorlik mustaxkam mudofaa istexkomi bilan muxofazalangan. Mudofaa istexkomlarida esa yulaksimon kengligi 2,50 metrdan 4 metr keladigan xonalar joylashgan. Shaxarning markazida yirik inshoot (ma'muriy binolar majmui) joylashgan bulib uning aslosini xajmi 285 kv. metrni tashkil etadigan zal tashkil kiladi. Shaxarning ichki kismida temir va mis rudasini eritadigan uchok izlari va kimmatbaxo toshlarni ishlaydigan ustaxona koldiklari urganilgan. Ilk temir asriga mansub kadimgi Xorazm yodgorliklaridan yana biri Kal'alikir xisoblanadi. Bu shaxar kadimgi Charmanob kanali buyida barpo etilgan bulib, mustaxkam mudofaa devori, burjlar va kushimcha mudofaa istexkomlari bilan kuchaytirib kurilgan. Tomonlari 1000 x 700 metmi tashkil etadi. Kal'alikir shaxrining garbiy kismida mudofaa devoriga yakin joyda axamoniylar Eroni maxobatli me'morchiligiga mos ravishda saroy majmui joylashgan. Tadkikotchilar fikricha, bu me'moriy inshoot kurilishi tugallanmay kolgan. Bu xolni Kuykirilgan kal'ada tadkikot ishlari olib borga mutaxassislar Xorazmning axamoniylar Eroni asoratidan kutulish bilan boglaydilar. Xorazmning ilk temir asriga mansub yodgorliklaridan yana biri xovlilar xisoblanadi. Ana shunday xovlilar Kaltaminor kanali xavzasi buylab xar kaysi 60 metrdan 150 metr oralik masofada joylashgan. Ana shu xovlilarning biri — Dingilji deb nomlanib u tulik kazib urganilgan. Kadimgi Xorazm madaniyatining shakllanish jarayoniga yana bir bor kaytsak miloddan avvalgi VI —IV asrlar Xorazm madaniyati bilan undan sung shakllangan5 madaniyat urtasida tubdan fark bor degan

fikrlar mayjud. Bir gurux mutaxassislarbu xolatni ya'ni Xorazmning arxaik davri (miloddan awalgi VI — IV asrlar) madaniyatidan miloddan awalgi IV asrdan sung shakllangan madaniyatini tubdan fark kilinishi etnik jarayon bilan boglaydilar. (BJVaynberg, LVPyankov ayni shu fikrni bayon etganlar). Bu nuktai nazarga kura miloddan awalgi 1 ming yillikning birinchi yarmida Uzboy va Sarikamish xavzalariga (bu joydan Amudaryo Kaspiygacha kuyilgan) katta bir gurux axolining kuchib kelish jarayoni sodir bulgan. Bu erda joylashgan axoli vafot etganlarni Kuyisoy deb nomlangan joyda dafn etgan va bu joyda urganilgan mozorlar va undan topilgan ashyoviy manbalar Kuyisoy madaniyati deb nomlangan. Kuyisoy madaniyatini koldirgan axoli esa miloddan awalgi VII asrda Midiyaning Xoaren axolisi bulib, ular sersuv Uzboy xavzalariga kelib umashganlar. Kuyisoyliklar Xuroson xududida istikomat etgan «Katta Xorazm» podsholigi axolisi bulmish xorasmiylarning bir guruxi bulgan. Uzboy xavzalariga kelib umashgan kuy-isoyliklar yarim dexkon, yarim chorvador bulib yashab, asta —sekin Xorazm xududiga kuchib uta boshlaganlar. Dastawal ular kuyisoyliklar Xorazmning chap kirgok kismini uzlashtirib asta —sekin uning asosiy voxa kismlariga xam kirib borganlar. Urta Osiyo mintakasida ilk temir asriga utish tufayli va undan sung yuz bergan ijtimoiy tarakkiyot tufayli ikki tarixiy ulka Xorazm va Baktriyada ilk davlatchilik tuzumi shakllandi.

8-Mavzu: URTA OSIYONING KADIMGI DAVLATLARI.

1 — kism. Baktriya salavkiylar, Yunon — Baktriya va Kushon podsholigi davrlarida.
(2 soat)

Reja:

1. Urta Osiyoning janubiy viloyatlarida Salavkiylar va Yunon — Baktriya davlatlari tarkibida.
2. Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktriya podsholigi davri madaniyati.
3. Baktriya Kushon podsholigi davrida. 4. Shimoliy Baktriyaning Kushon podsholigi davri madaniyati.

Oks, Yaksart, talant, satraplik, Tarmita, Oks buyidagi Iskandariya, Kampirtepa, Xolchayon, Dalvarzintepa, Ayritom, Temir darvoza, Amudaryo xazinasi, ellinizm

madaniyati, sulolaviy san'at, buddaviylik san'ati, san skrit, kxaroshtxi, baktriya yozuvi, Kushon podsholari: Geray (Sanab), Kujula Kadfiz, Vima Kadfiz, Kanishka 1.

1.Urta Osiyoning janubiy viloyatlari Salavkiylar va Yunon — Baktriya davlatlari tarkibida. Miloddan avvalgi 330 yilda kuxna dunyoning eng yirik davlatlaridan biri xisoblangan axamoniylar Eronini inkirozga duchor qilgan Aleksandr Makedonskiy boshlik yunon — makedon kushinlarining Okuz (Oks) va Yaksart oraligidagi erlarniegallash uchun yurishi boshlanadi. Bu xarbiy muxoriba sugdliklar, baktriyaliklar va saklarning kattik karshilik kursatishlariga karamasdan miloddan avvalgi 327 yilda Oks va Yaksart oraligidagi katta bir kismni egallash bilan tugaydi. Bu sanadan boshlab Markaziy Osiyoning ba'zi bir viloyatlari kabi Baktriya xam Iskandar Zulkarnayn davlati tarkibiga kiritiladi. Surxondaryo viloyati va unga tutash Janubiy Tojikiston xududida olib borilgan arxeologik izlanish natijalari baktriyalik larni Iskandar Zulkarnayn yurishlari davrida moxir me'mor, usta xunarmand va mirishkor dexkon sifatida karashga imkon beradi. «Baktriyaning tabiati boy va turli —tuman, deb yozgan edi yunon tarixchisi Kvint Kurtsiy Ruf. Ba'zi joylarda daraxtlar va tok xaddan tashkari shirin meva beradi. Unumdor erlarni kuplab suv manbalari sugoradi, yumshok tuprokli don ekiladi, kolgan joy yaylov sifatida koldiriladi. Iskandar Zulkarnayn yurishlari arafasida axamoniylar Eroni tarkibiga 12 —viloyat bulib kirgan Baktriyaning bu davlatdagi mavkei juda katta bulgan. Baktriyaning iktisodiy imkoniyatlarini tarix otasi Gerodotning dalillaridan xam kuzatish mumkin. Bu ulkaning axamoniylar Eroni gaznasiga tulaydigan yillik ulponi 360 talant (10 tonni) kumushga teng bulgan. Baktriyalik zadogonlarning boyligi tugrisida xozirda Buyuk Yuritaniya muzeyida saklanayotgan uzining tarkibiga 170 dan ortik oltin va kumushdan tayyorlangan «Amudaryo xazinasini»dagi nodir buyumlar orkali fikr yuritish mumkin. Eron shoxanshoxlari Baktriyaga uzlarining sharkdagi asosiy tayanch kuchi sifatida karashgan. Xususan, Eron shoxi Doro II ning Iskandar Zulkarnaynga karshi kurashi jarayonida Baktriya satrapi Bess baktriyaliklar bilan birga sugdliklar va xindulardan iborat lashkarga boshchilik etgan. Shunday kilib Iskandar Zulkarnayn xujumi arafasida Baktriya siyosiy, iktisodiy, madaniy soxada rivojlangan davlat sifatida malum bulgan. Iskandar Zulkarnayn yurishlarini madx etgan Kurtsiy Ruf asarida Baktriyada ikki viloyat — Paretaka va Bubakena tilga olingan. Utgan asrda yashagan tanikli avstriyalik sharkshunos olim V. Tomashek Paretaka nomini «kirgoklarni suv yuvib turgan ulka» deb izoxlagan. Arxeologiya dalil lariga asoslanib arxeolog tarixchilar Parteka mulkligini Sherobod voxasi va unga tutash tog oldi erlariga joylashtirsalar Bubakena tarkibiga Bobotogning xar ikki tomonidagi xududlar kirgan deb ta'kidlaydilar. Iskandar Zulkarnayn boshchiligidagi

kushinlar Baktriyada juda kattik karshilikka duch keldilar. Spitamen boshchiligidagi sugdiylar va Baktriyaliklarning kuzgolonini bostirish uchun iskandar Zulkarnayn juda shiddat kursatgan. Yunon tarixchilari Arrian va Kurtsiy Ruf malumotlariga kura bu kurasli miloddan awalgi 328 yilning kuziga va 327 yilning baxor fasliga tugri keladilskandar Zulkarnayn va uning lashkarboshilari Krater va Polikerpon boshligidagi kushinlar baktriyaliklar kuzgolonini miloddan awalgi 327 yilda shavkatsizlik bilan bostirganliklaridan sung Baktriya ulkasi batamom Iskandar Zulkarnayn davlati tarkibiga kiritiladi. Iskandar Zulkarnayn vafotidan sung (miloddan awalgi 323 yil) Baktriya, jumladan, Surxondaryo erlari miloddan awalgi IV asrning oxiridan III asrning urtasigacha xukm surgan Salavkiylar davlati tarkibida buladi.

Yunon - Baktriya podsholigi Miloddan awalgi III asrning 50 —yillarida Salavkiylar davlati Yunon — baktriya va parfiya davlati ajralib chikdi. Yunon — Baktriya davlatining asosiy uzagini Baktriya ulkasi. Ya'ni Surxondaryo, Janubiy Tojikiston va Shi moliy afgoniston xududlari tashkil etgan. Bu podsho likning asoschisi Diodat bulib, uning markazi kadimgi Bakter (Balx) shaxri xisoblangan.

Yunon — Baktriya davlatining eng yirik vakillaridan biri Demetriy sanaladi. Podsho Demetriy davrida Yunon— Baktriya davlati tarkibiga Shimoliy Xindiston erlari xam kushib olingan. Ba'zi bir mutaxassislarning fikriga kura Yunon — Baktriya podsholigiga bir davr oraligida Sugd ulkasi xam karam bulgan. Yunon — Baktriya podsholigining eng oxirgi vakili Geliokl xis — obla nadi. Podsho Geliokl xukmronligi davrida ya'ni miloddan awalgi II asrning turtinchi choragida Yunon — Baktriya podsholigi Markaziy Osiyoning shimoliy viloyatlarida va Sharkiy Turkiston erlarida istikomati kilgan kuchmanchi kabilalar, jumladan yuechji, yovchi, toxarlar, pasianlar, sakarauklar tomonidan egallanadi. Uz navbatida milodiy 1 asrga kelib ana shu kabilalardan yovchi (yuechji) toxarlar Kushon davlatiga asos solganlar. Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktriya davri madaniyati Tarixiy manbalarda Yunon — baktriya podsholigi «ming shaxarlar mamlakati» deb atalgan. Ming shaxar iborasi garchi mubolaga bulsada, lekin bu davrda xakikatan xam kuplab shaxarlarga asos solingan va shuningdek, ulkaning xam iktisodiy, xam madaniy jixatdan yuksalgan davridir. Bu davr madaniyatini sharxlashda ellinizm va ellin davri tushunchasi xam kullaniladi. Xozirgi zamon xorijiy garb tarixnavislik va madaniyatshunoslik fanida ellinizm jarayoni zamonaviylashtirilib, ilgor garbning kolok sharkka nisbatan madaniy yurish deb talkin etiladi. Markaziy Osiyo, jumladan Baktriya madaniyatiga yunon xalklari madaniyati ta'sirini burttirib talkin etish xozirda ba'zi rus olimlariga xam xos. Tom ma'nodagi ellinizm bu ilgor yunon madaniyatining Yakin va Urta

Shahar mamlakatlari xalqlari madaniy yutuqlari bilan birikuv va uzaro xamkorlik jarayonidir. Shimoli — Garbiy baktريا (Surxondaryo) shahar va kishloklarining katta bir kismi Iskandar Zulkarnayn kushinlarining yurishi okibatida vayronaga aylantiriladi. Muzrabotdagi Kusuktepa, Pishaktepa, Sherobod voxasidagi tallashkon kal'asi, Bandixonidagi kishloklar, Mirshodidagi Kiziltepa shaxri va uning atrofidagi xov lilarining axoli tomonidan tashlab chikib ketilishi ayni shu davrda sodir bulgan. Salavkiylar va ayniksa Yunon — Baktريا podsholigi davriga kelib viloyat voxalarida yangi kishlok va shaxarlarga asos solinadi. Bandixon voxasida istikomat kilgan axolining bir kismi soy yokalab tekislikka tushib Jarkurgon atrofiga kelib urnashgan. Mirshodi voxasida yashagan axoli Dalvarzintepa urnidagi shaxarga asos solgan. Sherobod voxasida yashagan axolining bir kismi Angor voxasiga kuchib, bu erda Oysaritepa, Xarabodtepa urnidagi kishloklarni bunyod etgan.

Shurob, Kaftarxona va Pattakesar erlarida istikomat kilgan axoli Tarmita (Termiz) ga asos solgan. Surxondaryoning Yunon — Baktريا davri shahar va kishloklari uzining tuzilishi va ulardan davom etgan xayot jarayoniga kura ikki asosiy guruxga bulinadi. Birinchi turdagi shahar va kishloklar miloddan awalgi 1 ming yillik urtalarida vujudga kelgan bulib, Yunon — Baktريا davrida xam bu shaxarlarda xayot davom etgan. Tallashkondagi Tallashkon II, Sherobod voxasining miloddan awalgi 1 ming yillikdagi markazi Jondavlattepa, kuyi Surxon xavzasidagi Xayitobod shular jumlasidandir. Tarmita, Dalvarzintepa, Shurob kishlogi yonidagi Kofirkal'a (Kampirtepa) singari shahar va kaFalar ikkinchi guruxga oid. Bularning shakllanishi bevosita Yunon — baktريا podsholigi xukmronligining ilk boskichida yuz bergan. Viloyat ning Yunon — Baktريا davri madaniyati asosan Tarmita, Dalvarzitepa va Kampirtepalarda utkazilgan kazishmalar orkali ma'lum.

Dalvarzintepa ilk Kushon davrida Xodzo, Kampirtepa esa Pardagvi nomi ostida tilga olingan. Tadjikotlarga kura Tarmitaning Yunon — Baktريا davriga oid madaniy katlamlar uning xozirgi kal'a kismida 2,5 metrni tashkil etadi. Bu davrda Tarmita bir necha gekardan iborat bulib, uz davrining yirik shax — arlaridan biri xisoblangan. Tanikli ingliz olimi V.Tarn asrimizning 50 —yillarida Iskandar Zulkarnayn asos solgan shaxarlardan biri Oks buyidagi Iskandariya Termiz shaxriga tugri keladi degan fikrni bayon etgan. Shimoliy Baktriyaning Yunon — Baktريا davri badiiy san'ati namunalarning kupchilik kismini terokat xaykalchalar, ya'ni mu'jaz san'at namunalari tashkil etadi. Bu turdagi san'at namunalari uz ishlanish uslubiga kura bir necha guruxga bulinadi. Bular yalangoch kiyofada yoki tavonlarga tushgan kiyimlari xilpirab turgan xaykalchalar va shuningdek ayol ma'budaning taxtda utirgan xolatdagi tasvirlaridir. Kampirtepadan topilgan bu guruxdagi

ma'budalardan birining ung kulida kush, chap kulida esa yalangoch bola tasviri bulsa. Ikkinchi bir ma'budaning tizzasida echkisimon oyokli bola kiyofasi ishlangan. Ba'zi bir ayol xaykalchalari fil suyagi yoki marmar toshdan yunilgan bulib, uzining nafisligi va yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Bu davrning ba'zi bir terrokat xaykalchalarida mutaxassislarning ta'rificha, bevosita Yunon — Baktriya xukmdorlarining aynan kiyofasi aks ettirilgan Yunon — baktriya podsholigi shimoliy Baktriyada tovar — pul munosabatlarining shakllangan davridir. Kadimgi baktriyada miloddan awalgi VI — IV asrlarda muomalada pul birligi sifatida Axamoniylar davlatining mis tanga pullari — dariklar asosiy pul birligi xisoblangan. Salavkiylar va ayniksa, Yunon — Baktriya podsholari nomidan zarb etilgan tanga pullarning yuza kismida xukmdorlarning Diodat, Demetriy va boshkalarining kukragigacha tasviri tushirilgan bulib, aynan portret shaklidir. Bu tanga pullarning orka tomonida yunon ma'budalari Zevs, Apollon, Gerakl va shu kabilaming kiyofasi zarb etilgan. Keyinchalik bu tanga pullardagi ma'budalar maxalliy xudolar bilan almashtiriladi yoki ba'zan bir yunon ma'budalari kushalok nomga ega buladi.

Yunon — baktriya davridan boshlab Urta Osiyo xalqlari yozuvida ikki yunalish shakllanadi. Iskandar Zulkarnayn yurishi arafasida Baktriyada Sugd, Xorazm ulkalarida bulganidek, ma'muriy ishlar oromiy yozuvida olib borilgan.

Asosiy darsliklar va o'quv qillanmalar ro'yxati

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. —T., 2008.
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. 2011.
3. Avdusin D.A. Osnovo` Arxeologiya. M. 1989.
4. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. T. 1974
5. Nil'sen. Arxitektura Sredney Azii. T. 1986.
6. Sagdullaev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. T., 2002.
7. Sa'dullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbaalarda. T. 1996
8. Srednaya Aziya v epoxu kamnya i bronzo`. M. 1966.
9. Amalrik A.S. Mongayt A.L. Chto takoE arxeologiya. M. 1959.
10. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Тошкент «Ўқитувчи» 1990
11. Авдусин Д.А. Основы археологии М., «Высшая школа» 1989
12. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986
13. Эгамбердиева Археология. Тошкент 2008
14. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнологияси асослари» Т. Ўқитувчи 2008.
15. Жабборов И. М. «Жаҳон халқлари этнографияси» Т. Ўқитувчи 1987.
16. Жабборов И. М. «Ўзбек халқи этнографияси» Т. «Ўқитувчи» 1994.
17. Этнология. Учебник. Под ред. Г.Е.Маркова и В.В.Пименова М.1994.
18. Этнография Учебник. Под ред. Ю.В. Бромляя и Г.Е.Маркова М.1982.
19. Народы Мира. Серия. М. 1954- 1966.
20. Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавшалар. Т., 1997.
21. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973

22. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь М., «Прогресс» 1990
23. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. «Высшая школа» 1985
24. Еленек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека М., 1982
25. История государственности Узбекистана. Ташкент. Узбекистан. 2009.
26. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатларнинг шаклланиш жараёни. Тошкент. Ўзбекистон. 2009.
27. Дервянко Анатолий. Илк аждодимиз изидан. Фан ва турмуш. 2008. 3-4-5-сонлари. 24-бетлар.
28. Сулаймонов. Р.Х. Обирахматский человек и технологическая революция каменного века. Фан ва турмуш. 3-5. 2008. стр. 30-34.
29. Исламов. У.И. Константин Крахмаль. Жанубий Фарғона: инсониятнинг илк бешиги. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-бетлар
30. Омонов. В. Тешиктош одами. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-сон. 48-51-бетлар
31. Хўжаназаров. М. Қоятошда муҳрланган тарих. Фан ва турмуш. 2008. 3-5-сон. 78-83-бетлар.
32. Чориев З. У., Шайдуллаев Ш. Б., Аннаев Т. Ж. Ўзбекистон ҳудудида ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти. Янги аср авлоди. Тошкент., 2007
33. Пидаев Ш. Аннаев Т. Фуссман Ж. Буддийские памятники в Термезе. Париж. 2011.
34. Пидаев Ш. Ўзбекистон археологиясининг янгиликлари. Токио 2002.
35. Эшов Б. Ўзбек давлатчилиқ тарихи. Янги аср авлоди. Т. 2009.
36. Асқаров. А.А. Ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенези. 2008.

Қўшимча адабиётлар

37. Ламберг-Карловски К, Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992
38. Масон В.М. Первый цивилизация М., «Высшая школа» 1985
39. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М., «Наука» 1984
40. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М. 1983.
41. Чебоксаров Н.Н. Чебоксарова Н.А. Народы рассы, культуры. М. 1984.
42. Морган Л.Г. Лига ходенасауни или ирокезов М. 1983.
43. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М. 1974.
44. Фрэзер Д. Золотая ветвь М. 1989.
45. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. М. 1974
46. Токарев С.А. Основы этнографии. М. 1986.
47. Народы Африки. Под ред. Э.Г. Львовой М. 1986.
48. Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С.П. Толстова. М. 1962-1963.
49. Древние обряды и культы народов Средней Азии. Отв. Ред. В.Н.Басилов. М. Наука. 1986.
50. www.history.ru
51. www.natura.com
52. <http://historia-sitefnarod.ru/librarufetnologyrtokarev6htm>
53. www.archaeology.ru
54. www.archaeology.com